

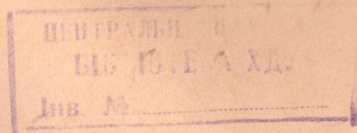
К. 5817

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНИЙ
КРИТИЧНИЙ
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ХАРКІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО
ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

2
вересень
1936



ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ • ХАРКІВ

З М І С Т

	Стор.
Література українського народу	3
Михайло Доленго — Під гарячим небом. Поезії	6
Віталій Чигирин — Квітень. Роман	10
Олександр Корж — Пушкін. Вступ до поеми	119
Яков Кальницький — Громадянин Радянського Союзу	122
Олесь Юренко — Ой жита, жита в колгоспі. Пісня	124
Жан Фревіль — Ромен Роллан. Стаття	125
Всенародне обговорення проекту Конституції Союзу РСР	128
Братерська солідарність з іспанським народом	143
Література, мистецтво, наука	149

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У дні всенародного обговорення сталінської Конституції ми оглядаємо невичерпні багатства нашої країни. Тепер більш ніж вчасний є огляд наших культурних багатств, огляд національних літератур нашого великого Союзу. В їх ряду література українського народу по праву займає одне з почесних місць.

Дореволюційна українська література пройшла великий і багатий шлях розвитку, всупереч диким переслідуванням царату, які доходили до прямої заборони друкування книг українською мовою. Вона залишила багату спадщину, яка стала надійною базою для розвитку української радянської літератури і варта уважного, глибокого вивчення і за межами України.

Шкідливою антибільшовицькою пісенітницею є зневага до української класичної літератури (або до народної творчості), що прохоплюється ще подекуди й донині, іноді в прихованій формі. Проповідники такого зневажливого ставлення свідомо або несвідомо намагаються штовхнути на розрив з великим історичним минулим українського народу. Бо це минуле, величезний історичний шлях, пророблений українським народом, його віковична боротьба проти польських панів, проти російських царів, поміщиків і буржуазії, проти власних українських гетьманів, панів і буржуа, які злавна орієнтувалися „на всі боки“, які торгували направо і наліво інтересами трудящих мас,— і становить основний зміст української класичної літератури. Звичайно, цю літературу треба розглядати в історичних рамках.

Царська Москва наводила жах на кращі уми українського народу. Шевченко, згадуючи в одному з своїх найраніших творів „Катерина“ „шлях на Московщину“, з відчаєм вигукує:

Далекий шлях, панебрате,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.

Багато води втекло від того часу, як непримиренний ворог царів і поміщиків Шевченко писав ці рядки. Колись ненависний „шлях на Московщину“ став у 1918 році визвольним шляхом, яким ішли з України під натиском сильних армій німецьких імперіалістів кращі сини України, щоб битися на всіх фронтах Російської Радянської Республіки. Цим шляхом ішли сотні верст, пробиваючи собі шлях шаблями, богунські і тарашанські партизани, щоб організуватися в нейтральній зоні з допомогою російських більшовиків і вернутися на свою рідну українську землю здобувати радянську владу.

У 1919 році „шляхом на Московщину“ виступали спід Києва і Одеси кращі українські радянські полки, яких тіснив Денікін, що хотів відновити

ненависну царську владу. І цим же шляхом верталися вони в рядах єдиної радянської армії разом з російськими робітничо-селянськими полками остаточно встановити на Україні радянську владу, добити рештки денікінських банд, дати відсіч новому наступові історичних ворогів українського народу — польських панів.

Пролетарська революція, яка перемогла остаточно на Україні після на-полегливої і тривалої громадянської війни, вперше створила умови для вільного розвитку української культури і літератури в братерській спільці з культурою і літературою інших народів Радянського Союзу. Тепер ми маємо вже значні кадри радянських письменників, серед них є й такі, які почали свій творчий шлях ще до революції. Широкий радянський громадськості відомі видатні сучасні українські поети — Тичина, Рильський, Бажан, Первомайський, Усенко; драматурги — Корнійчук, Микитенко, Кочерга; автори великих прозаїчних творів — Головка, Панч, Кириленко, Копиленко, Яновський, Смолич, Іван Ле, Аркадій Любченко.

Які не є значні, проте, досягнення української радянської літератури, було б найгрубішою, негідною більшовиків помилкою переоцінювати ці досягнення і не бачити тих величезних завдань, які стоять ще перед українською радянською літературою.

Класична українська література при всьому своєму багатстві дає зовсім недостатнє уявлення про історичне минуле українського народу. Особливо скупо (коли не рахувати Шевченка) висвітлює вона віковичну історичну боротьбу українських народних мас проти польських панів і магнатів. Тут — величезне поле для українських радянських письменників.

Невичерпний матеріал для художньої творчості являє громадянська війна на Україні, особливо боротьба проти німецької і польської окупації. Це — надзвичайно актуальна тема. Радянським патріотизмом запалений український народ, як і всі народи СРСР. Ці благородні почуття українського робітника, колгоспника, інтелігента, їх готовість, у разі нападу на СРСР, бити і білополяків, і німецьких фашистів ще сильніше, ще міцніше, ніж колись — хіба не чудові теми для нових великих полотен українських письменників!

Адже тільки на Радянській Україні, в Радянському Союзі вільно і голосно звучить українська мова, українська музика, розцвітають український театр і всі інші види мистецтва. Червона Москва, столиця СРСР і столиця всього трудящого людства, Москва Леніна і Сталіна гостинно зустрічає кращих представників українського мистецтва — досить тільки пригадати недавню поїздку українських театрів до Москви!

До Червоної Москви — цієї Мекки оновлюваного людства — тягнуться кращі сини і дочки українського народу. Марія Демченко, Марина Гнатенко в сталінській Москві дістали найвищий заряд для творчої праці. Червона, сталінська Москва в умах і серцях усього українського народу, як і інших народів великого Радянського Союзу, — зосередження і символ прекрасного сьогодні і ще блискучішого дня завтрашнього.

А за рубежами радянської землі стогнуть під чобітьми польських панів мільйони українців, які і мріяти не сміють ні про свою національну літературу, ні про театр, ні про всі вольності і свободи, які завойовані українським народом за проводом Москви, проводом партії Леніна і Сталіна. За

цим проводом величезна героїчна робота пророблена народом протягом двох п'ятирічок. У шість разів збільшилась продукція промисловості України. Її міста так змінилися, що їх не пізнати. Досить тільки подивитися на Київ і Харків. Досить тільки уявити собі, що було 10 років тому на місці теперішнього Нового Запоріжжя, Краматорська і Горлівки, на місці столиці соціалістичного Донбаса — Сталіно. А перетворення сільського господарства — дрібного, індивідуального, роздрібненого — на могутню механізовану систему радгоспів і колгоспів!

Хіба той факт, що батьківщиною стахановського руху є український Донбас, а батьківщиною руху п'ятисотенниць — буякові поля Київської, Харківської і Вінницької областей, — хіба цей факт не покладає особливих зобов'язань на українських радянських письменників?

Адже в особі стахановців і п'ятисотенниць ми маємо кращих радянських людей. Правдиве зображення їх — чи це не велике завдання, яке стоїть перед усією радянською літературою, яке стоїть перед літературою українською? Чи не є це справа, гідна інженерів людських душ? Чи не є це могутній важіль для дальшого могутнього розвитку руху стахановців і п'ятисотенниць?

У великій кількості появляються нові народні пісні, які відбивають соціалістичний побут. І всій нашій країні особливо необхідні тепер талановиті поети, автори нових народних пісень — сучасні Гейне і Беранже.

Зростає наш читач, зростають його художні запити. Навіть талановитому письменникові він не простить недбальства, неохайності. Він вимагатиме від письменника невтомної роботи над собою, удосконалення форми художнього твору, засвоєння кращих, ще неперевершених зразків, залишених нам класиками. Самозаспокоєння, самозадоволення є найнебезпечніші вороги української радянської літератури. З ними треба провадити нещадну боротьбу. Необхідний є швидкий, що відповідає більшовицьким темпам нашого життя, рух уперед.

Це стосується не до самої тільки української радянської літератури. Літератури народів усього Союзу стоять перед завданням художнього відбиття і узагальнення тих велетенських навальних змін у нашій дійсності, які несе з собою велика сталінська епоха. Це завдання буде розв'язане спільними зусиллями могутньої і дружньої сім'ї національних літератур усього Радянського Союзу.

„ПРАВДА“.

Михайло Доленго
ПІД ГАРЯЧИМ НЕБОМ¹

НА БЕРЕЗІ

Піски і пішки. Пити. Парко.
Блават небесний мов горить.
Знов кучугури. Байбарис.
Темнозелений глід. Чагарник.
Є трохи затінку. Це — клен,
Хоч і дрібний та й нелапатий.
На рухи — втома, наче клей.
Вже сонце високо. Поспати б,
Якщо дозволить денний план,
Укрившись тінню золотою,
Терплячий розстеливши плащ,
Помріяти ... Гадаю, стоїть.
Дивлюсь. Який високий гриб.
Ні, парасоля полотняна.
І дівчина під нею. Рис
Не добереш: пливуть і тануть.
Трикутник, блиск — теодоліт:

Знайшли якусь піскам тим раду,
Порожнім від давнішніх літ,
Засміченим та безпорадним.
Будівлі будуть тут нові
Ще й виноград зеленоокий ...
Південні сосни. Каже звіт:
Потрібні заходи та кроки.
Кудлаті кущики. Чебрець.
Він весело, бузковий, пахне
Опівдні. Спека не бере
Його терпкий кремезний пагін.
А здалеку блищить Дніпро,
Поновленим широким блиском.
Пороги іспитів та спроб

¹ З цього циклу вірш „Мереф'янський бір“ видрук. в „Літературному журналі“, № 1, 1936.

Залиті хвиль могутнім тиском.
Заводу башти поза ним,
Праворуч тиха плавень смуга.
День заклопотаний, ясний
З обличчям молодого друга.
Пливу — чи пароплав, чи сон —
Сталь і квітки, пісні та крила
На палубі. І наче он,
На березі далека й мила.
Прокинувся, щоб далі йти,
Складаю немудрящі речі.
Вже скоро спеці перетив,
Льоннок пахтітиме надвечір.

ПІСОК І МОРЕ

Широке листя, гострий колос,
Стебел багнети — волоснець.
А море надійшло півколом,
Запінене та голосне.
Чи ніколи йому, чи просто
Сьогодні настрій вітровий,
Чи виступили хвилі проти
Дерзкої, впертої трави.
На березі вона ще вдома
І певна того, бо цвіте.
І мов під захистом свідомим,
Став на піску барвистий степ.
Схилилась і пустила коси
За вітром сива ковила,
І промінь, наче погляд скося,—
Яка ж ти молода була,
Коли на марива пустелі
Загони сунула твої.
Не вистачало рідних скель їм,
А вільний простір вавив їх.
Хіба змагалися неплідно
Вони? З них перегнй — пласти
Чорнозему. За ними слідом
І прадіди пішли брести
В степи й майбутність невідому
З доісторичної доби.
Позначили дорожню втому
Музейні кам'яні баби.
Тепер тут дівчина хороша
Стоїть, складає список, де
Та як зросла трава хоробра ...
У заповідникові день.

В ПОЇЗДІ

До Рогані — дачним, і веселих
Молодих облич калейдоскоп.
Паровоз не поспішає. Стелить
Дим і краєвиди за вікном.
Тракторний минаємо. Сідають
Друзі — вже цілком поважних літ.
Розповідь пішла у них про давню
Долю на заводі й на селі.
Жарт похмурий блискавкою з хмари
І колишне, як живе, на мить.
Там лишилась юність і немарно
В споминах тепер вона горить.
Веселішають одверті, гідні очі,
Дивлячись на гідних юнаків.
У вагоні здатні та охочі
Завели про перемогу спів.
День ясний і вихідний до того ж,
Ще весна, а може, літо вже.
Станція. Стара тополя строго
Стовбур свій піднесла, ніби жезл.

ЗНОВУ

Очерету знамена, рогозу
Списи, а на лавці ти.
На воді величезні рози
Та з вирізкою щити.
Човен хлюпає, ти співаєш,
Приплескують весла в такт.
Береги зеленіють гаєм.
Змовкла пісня. — Доїхали? — Так
ай — порожній, а луки — бузкові, —
Галузистий розрісся кермек.
Як весною, ми підемо знову
Вдвох шукати веселих прикмет.
Інші кольори в настроїв інших,
Трави зовсім інакші цвітуть.
Навіть річка в зорі червоніша,
Ніж тоді, як бували ми тут.
Я для тебе, чи ти для мене, —
Вільний спільно збігається шлях.
Покоління озиме, зелене
Підвелось на безмежних полях.

ПУСТИНЯ

Коли самотність заспіває соло
Про те, що не кохання, а вона,
Тоді мені схиляє думка чоло
Над картами, де шлях і далина.
І в серці теж: як не живе, то гине.
Не хоче гинути, так хай живе.
На ґрунті — сіль, немов гарячий іней,
Безлисті кушки й по всьому вже.
Елегія. Пустеля. Перешкода.
Сюди б канал солодкої води,
Веселу пісню та високу вроду ...
Пісок та камінь. Солончак. Іди.
До карти прикладається легенда, —
Значки на білу порожнечу плям.
Старі, покірні, зламані легенди
На східних не засіються полях.
Ім'я вождя на сніговій вершині,
Де криша світу, прапор і зоря.
Проходили простори білі й сині,
Пустині жовті, крижані моря.

В БОЯХ

Зелена й золота земля,
Заплескана водою синьо,
А небо крізь живе гілля
Пливе прозоро та нестримно.
І зоряний південний блиск
Відбито на притихлих водах,
Де в чорних кілометрів тиск
Тікає риб тендітна врода.
Не зупиняється життя,
Плавці на ноги, крила, руки
Міняючи. Живі тремтять
Серця від насолоди й муки.
І розтуляються роти,
Голодні пашеки та дзьоби
Кричати, їсти і рости
Чи в переможці, чи на здобич.
На молодій землі, під небом
Зросла так просто й дивно як
Колишня малпа геть над себе
У бійці, в боротьбі, в боях.

Віталій Чигирин

КВІТЕНЬ

РОМАН

РОЗДІЛ I

Як лягали спати, небо було сухе й чисте, чумацький шлях курів молочним пилом, і миготливі зірки іскрилися в фіалковому склепінні ночі, як живі; земля спрагло дихала кріпкими запахами полиню і білої акації, з Дніпра доносило дух лугової трави; легкий вітерець шелестів крилатим листям стрімкого явора коло хати, як і вдень, і ніщо не вказувало на зміну погоди. Та серед ночі раптом знялася буря, загуркотів громохкий грім, запалахкотіли кривулясті знаки сліпучої блискавки, випав крупний, ливний дощ.

Євтихій прокинувся одразу, як тільки загуркотів грім; зраділий довгожданому шелестінню животворної зливи, він довго не міг заснути, як не намагався. З голови не виходили радісні думки і сподівання плідного врожаю — якраз вчасний дощ; іще б посушило з тиждень, і пропали б озимі посіви, довелося б переорювати на ярину, танули б трудодні, як сніг у березні, хай йому... Євтихій знав, що мислі його не самотні, в його уяві проходили чіткі картини великої радості, що опановує оце зараз людьми усього села, та хіба тільки однієї Добровиці, — всієї області, краю. Він яскраво уявляв собі кожного односельця, як той по-своєму і разом однаково з усіма прислухається до дощу, а завтра, ледве засіріє, побіжить на грядку копати землю, дивитися, чи глибоко промочив дощ. І хоч злива, як з відра, йому все здаватиметься, що вологи малувато, якби ще було годин три попередило, отоді б може й вистачило...

Проте дощу таки хватить, ось уже години дві ллє, рясний і крупний, аж шибки дзвенять — вистачить до самісіньких живих. Ото піде рости посадка, берізки геть чисто пов'ялені, листя в дудочки згортається, глянеш на них, і серце од жалю заходиться — завтра треба сходити неодмінно поглянути, — думки Євтихієві в'язалися повільніше, зачіпалися одна за одну, обривалися й перетворювалися на нові; він міцніше притиснувся до гарячого тіла сонної дружини, потім

покрив їй ноги рядом і заплющив очі. Рожевою пеленою здорового сну вкривало людину дощове світання.

Коли Євтихій прокинувся вдруге, на дворі вже починало сіріти. Троє хатніх вікон клали на долівку бузкові квадрати тьмяного світла, учуднювали речі хатнього вжитку, стіл бовванів серед хати волохатою химерою, здавалося, він ось-ось зірветься з місця і побіжить простовіч на високий мисник, що перелякано мерехтить білими очима тарілок і низькими колонками чашок. Світляні зайчики спливають по нікелю Юрасевого ліжка — мабуть перебирає колюче віття кущува- того терену під вікном уранішній вітерець. На дворі вже тихо, видно, дощ перестав, бо починають озиватися птахи. Лунко забив крилами в повітці горластий півень і різким криком оповістив ранок. У сусідському дворі закрикала спр- соння качка і затихла, може на її поклик враз обізвався солодким свистом десь зовсім недалеко розгонистий соловейко.

Євтихій помацав рукою по ліжку, але воно було порожне, дружини вже не було в хаті — видно, порається коло корови.

— Ач, дивачка, пошкодувала будить!

Він дістав під подушкою сірники, потім щось згадав і, підійшовши до стола, тихо, щоб не збудити дитину, крутнув вимикач. Хату залило яскраве світло, миттю пострункішав стіл, і мисник уже заспокоєно засяв чистим посудом.

— Ти диви, виходить млин працює! ? — здивувався вголос Євтихій.

— А працює, — зовсім не сонним голосом обізвався з свого ліжка Юрась. — Раз світло є, значить працює.

— Ти вже прокинувся? — загорілося ніжністю Євтихієве лице. — Такий хороший татів синуля...

Він підійшов до ліжка і, узявшись за блискучі поруччя, нахилився над сином.

— Чого це ти так рано? Щось приснилось?

— Приснилось, — серйозно одказав кучерявий хлопчик і підвівся в ліжкові. Весь рожевий зі сну, він сидів на постелі в одній сорочечці, опецькуватий і свіжий, віяло від нього кріпким здоров'ям і ростущою силою. Євтихій дивився на малого і не міг намилюватися, велика любов до цього хлоп'яти спливала на язик найніжнішими іменами, які тільки міг вигадати, — жінки немає в хаті, то можна досхочу висловити свої солодкі почуття, хай як не звучать вони по-дитячому, ніхто не чує, а син зрозуміє з голосу любов молодого батька. При дружині Євтихій поводився з сином стримано, навіть трохи строго, хоч і теплилася в його очах найніжніша посмішка, — він згадував своє дитинство і батька — так чисто той тримав себе з ним на людях і тільки насамоті, не боячись вдатися в смішну сентиментальність, найніжнішими словами виказував свої почуття.

— Що ж синкові сьогодні снилося? — спитав Євтихій малого, що замріяно сидів у ліжкові, видно весь ще в рожевих мареннях сну. — Що снилося, дорогому такому, га?

— Метелик снився. Великий. Як уся вулиця.

— Як це, як уся вулиця?

— Ну, як хата. От здоровий, отакий, — показав хлопець руками і зробив урочисте лице, від чого його рожеві губи склалися в дудочку. — Я ще такого й не бачив.

— Та таких і я не бачив синочку, хай йому, страшний мабуть?

— Ні. Тільки волохатий.

Хлопець щось заглиблено подумав, поворушив губами і раптом запитав:

— А з чого метелик, тату?

— Як з чого?.. — зніяковів Євтихій. — Ну, там з червячка чи з личинки якоїсь...

Сказати по-правді, то він таки й забув, що вперед буває, метелик чи червячок. Хай йому!

Але Юрка батькова відповідь не задовольнила.

— Ні, то я знаю, що з червячка. От корова чи кінь м'яса, свиня з сала, а з чого метелик?

— А, — зрадів Євтихій, — це я знаю! Метелик із зелені і води: їсть листя і п'є росу. О, сьогодні вони нап'ються, дощ, Юрасю, випав уночі. От дощ! Тепер кавунів тобі наросте, як... як ціла вулиця! — скористався він синовим порівнянням.

— Як хата кавунів буде?

— Ні, більше. Як сто хат. Ось поїдемо на степ, я тобі покажу, скільки насаджено. І краю не видно, усе баштан і баштан.

— І все наш? — допитувався Юрко.

— Усе наш, синку, колгоспний.

— Колгоспний? — прошепотів хлопець, і раптом думки його перескочили:

— А мама де?

— Коло корови. Я ось піду до неї, молока принесу.

— І кішці принесеш?

— І тобі й кішці хватить. Сам посидиш у хаті?

— Посиджу, — розважливо сказав хлопець. — А кошенята вже дивляться, тату? Покажи.

Євтихій поліз на піч і дістав перісте кошеня. Головате й мале, воно тицькалося сліпою мордочкою йому в руку і жалібно пищало.

— Ще, синочку, сліпе. Вже скоро дивитиметься. Ось, бачиш?

— Ні, ні, ти поклади сюди. На піл.

Кошеня підводило важку голову і, не в силі тримати її довго, падало на передні ноги, смішно вертячи смугнастим хвостиком. Попеляста кішка перелякано світила з печі на-

стороженими очима і розпачливо мурчала, а коли Євтихій поклав кошеня на під, вона вигнулася високим горбом, раптом стрибнувши з печі, легко схопила кошеня в зуби і понесла назад у своє гніздо.

— Йому не боляче? — скривився хлопець з жалю до кошеняти. — Вона його не кусає?

— Ні, синку, киця його любить. Як я тебе. А хіба я тебе коли зобіжав?

— А зобіжав, — невмолимо суворо одказав хлопець. — Хто на мене кричав, коли я чашку розбив?

— То ж я жартома, Юрку. Хіба ж ти не бачив, що то я жартома? — виправдувався засоромлений Євтихій.

— Бачив, — ясно посміхнувся малий і знову ліг у ліжку. Його таки кріпко хилило на сон.

— Ти ж почекай, доки я повернусь. Не спи, я швидко.

За якусь мить Євтихій повернувся з чашкою теплого парного молока.

— Це тобі мама послала...

Хлопець звично випив уранішню норму і впав у постелю вже майже зовсім сонний.

— Ну, тепер спи.

Євтихій поцілував сина в лоб, поставив чашку, підперезав ремінцем верхню сорочку і вийшов з хати.

— Красота! — широко потягся він на порозі і радісно відчув, як гаряче переливається в його сильному тілі обуйна кров, як молоді стигнуть м'язи в грудях, в руках, в усій істоті, — щастя плідного життя підкотило йому під серце, заполонило голову, сп'янило мозок. Земля надворі парувала запашним туманом, кріпко пахнула любистком, бузком і м'ятою, вікопомними пахощами матірнього купелю. Рубіновими вогниками блищала роса на зеленому шпорихі двору, гоголіла в холодних краплях заграва багряного неба на сході. Сонце ще не сходило, а вже пломеніло золотом верхів'я стрункого явора коло хати, легко рожевіла східна стіна, і слалося мерехтливе червонясте проміння над синьою смугою колгоспного лісу. Дзвінко цикало об відро молоко в загороді, десь недалеко музикально свистіла іволга, мабуть спросоння різко закричав тонкоголосий дятел, заколисливо, ніби дмухаючи в пусту пляшку, співав одуд, на його ритмічне — вут- вут- вут — лунко відповідала одноманітним кукуванням зозуля, і дзвінкий жайворонок високо над городом кував свою розгонисту пісню. Птахи готувалися зустрічати сонце.

Тиха краса фіалкового ранку глибоко зворушила Євтихія, він стояв на порозі хати, як зачарований, і широко розкритими очима, ніби вперше, вбирав у себе яскраві фарби, неповторні лінії, мінливі світотіні, повними грудьми вдихав уранішні запахи, і на серці йому було незвичайно солодко і легко, сила й мужність сповнювали його істоту, він мимо-

хить весь стискувався у великій напрузі, ніби збираючись відбивати напад лютого ворога.

Порушила Євтихіїв захват Оксана; вона почула, як клацнули сінешні двері, і чекала що ось-ось чоловік увійде в загороду, допоможе одігнати теля, а він не йде та й не йде і що він тільки там і робить, аж дивно, вбіг, молока з відра набрав і знову в хату подався і не сказав нічого, мабуть боявся Юрася одного залишити. А це десь ходить.

— Євтихію! — голосно гукнула жінка. — Іди оджени кучеряву. Ато ж ніяк не дає дойти...

— Іду, йду, — заспішив Євтихій і, причинивши двері, увійшов у загороду. В ніс йому війнуло терпким духом коровні, — сумішшю запахів молока, випарів вогкої шерсті, кізяка і ще чогось невловимого, як кріпкі незнайомі ліки. Первістка одразу простягла до нього свою лису морду і лизнула сорочку шорстким язиком.

— Хліба хочеш? Коли ж забувся, хай іншим разом.

Сите рожеве теля заходило то з одного боку корови, то з другого, тицькало гарячого рота в тепле вим'я, заважало Оксані дойти. Євтихій взяв його за ошийника, одвів убік і почухав під горлянку.

Теля слухняно витягло голову і заспокоїлось, розмагнічено вигнувши хвіст.

— А воно таки кучеряве, — сказав Євтихій про теля, перебираючи між пагорбками ріжок рожеву кільцювату шерсть. — Як наш Юрась.

— І таке вигадав, — незадоволено протягла Оксана. — То таки дитина, а то теля... І нащо б я його будив так рано? Не сором тобі...

— Сам устав. Каже, метелик приснився, великий, як уся вулиця. Такий дивак. А вчора узяв газету і побачив у заголовку великі літери. Каже, тату, а яка це буква, що з димком? І показує на маленьке „б“. А воно ж справді хвостик з нього, ніби димск курить.

— Рано йому ще букви знати. Дитині й п'яти літ нема, а він з буквами. Припускай, — підвелася Оксана з низького стільчика, приймаючи відро.]

— Хай ссе тепер.

— Ти все бурчиш, — жартівливо сказав Євтихій і пустив теля. Воно підтюпцем побігло до матері і, штовхнувши у вим'я, почало жадібно ссати, смачно цікаючи язиком.

Молоде подружжя стояло в паркій коровні серед імлистих випарів, мовчки милуючись на свою корову. Первісткою її прозвали не тільки через перше теля, а й тому, що вона взагалі перша корова в цьому подвір'ї. Дід Євтихіїв тут жив, батько жив, а корови не мали, і тільки торік на Жовтневі свята преміювали молоде подружжя за чесну роботу в кол-госпі. Скільки було радості в сім'ї, коли привели струнку

перісту телицю в нову загороду. Більш як по десять разів на день навідувались до неї Євтихій, Одарка і Юрко, носили хліба, свіжої трави, а то й зерна. Та ще більша радість була, коли Первістка привела теля і Оксана вийшла її уперше доїти. Євтихій стояв тоді біля загороди з Юрком на руках, а Оксана, вся червона од збудження, сиділа в ясному мариві сонячного дня під молодою коровою, спритними пальцями стискувала рожеві дійки великого вим'я, сліпуче молоко дзвінко бриніло в нову дійницю, і це дзвеніння видавалося молодому господареві найкращою музикою — це ж по ньому тужили цілі покоління Євтихієвого роду, борсалися в зрадливому житті на віжках у мироїда-куркуля, марно плекали надію доп'ястися корови, і тільки йому дісталось здійснити це одвічне бажання. Ось вона, сита корова, струнка й дужа, стоїть у загороді і щедро наливає дійницю молоком, пий, Юрасю, досхочу, пий за весь рід наш та рости великий і розумний, дорогий синочку, життя тепер настало таке, що жити б двісті літ і не старіти, тільки працєю чесно, а їсти й пити буде скільки хоч...

Мабуть ті ж самі думки вирували і в Оксаниній голові, бо вона стояла серед загороди струнка й зосереджена, велике щастя струмилось з її василькових очей, ясних і тихих, як озерна вода, — Євтихій дивився в них пильно, пильно, і невідома сила притягла його до дружини, він нагнув її русаву голову, одвів пасмо хвилястого волосся з лиця і пристрасно поцілував у напіврозкритий рот.

— От тобі й на, вигадав, — ніби сварилася Оксана, міцно притискаючись до широких чоловікових грудей. — Серед білого дня... І не сором...

— Люблю, — жагуче шепотів, не слухаючи її, Євтихій. — Тебе люблю, Юрка люблю, роботу люблю!

Він обняв дружину за стан, підніс над землею і, вдруге поцілувавши в губи, поставив на ноги.

— Он як люблю!

Здрагаючись од раптового збудження, він розправив руки, ніби крила, збираючись летіти, як у парубочих снах, і вже по-діловому сказав:

— Ну, я піду на посадку.

— Іди, — тихо сказала Оксана і з повним відром у руках довго стояла коло порога, пильно вдивляючись мужеві вслід. З її великих василькових очей повільно спливали дві крупні сльозини, сльозини солодкого щастя.

А Євтихій розмашисто йшов через росяну леваду, простуючи до синьої смуги лісу. І як тільки він зійшов на вигорілий пагорбок старої, може ще скіфської могили, од нього враз простелилася химерна довгонога тінь. Ізза колгоспного лісу урочисто й розгонисто викотилося велике жовтогаряче сонце.

РОЗДІЛ II

Над самою водою на тонкій гіллячці сухого дерева сидів чорний дрізд. Він легко зівав маленьким дзьобиком, і сильна пісня лилася з його пухнастих грудей. Може він співав про радість сонячного дня, про тиху красу лісного озерця, а може пристрасною піснею висловлював свої гарячі почуття до молододі дроздики, що музикально пищала в лісовій гущині. Та раптом дрізд наструнчено замовк. У білястих хмарах голубого скла тихого озерця майнула хрещата тінь великого птаха. Дрізд скосив голову і, побачивши, що у вишині, проти озера таки, кружляє справжній шуліка, чорною крисою швидко стрибнув у густу папороть.

Шуліка спускався над лісом усе нижче й нижче, плавкими кругами, густою спіраллю він наближався до озерця. Хоч кметливий дрізд і наживав п'ятами, проте гострі очі повітряного розбишаки добре помітили на хисткому рясті маленької заводі двох зозулястих горлиць. Жити б одній із них останню хвилину, бо шуліка, химерно згорнувши крила, каменем падав на них, та враз вибухнув постріл, за ним другий і третій, птах, мов підстрелений, враз метнувся вгору і тоді, не поспішаючи, ніби не показуючи, що злякався, рівно поплив над лісом.

— Як з ружжя,— захоплено сказала білява дівчинка.— От стріляє. Ану, дай, я спробую...

— Ти не зумієш...

— Зумію, тільки дай.

Худорлявий хлопець ще раз спритно метнув довгим бато́гом, лунко ляснув і оддав його дівчині.— Отак. Ану спробуй. Тільки одійди вбік, щоб мене не оперезала.

— Чого там!

Дівчина одійшла в сторону, кріпко стиснула коротке пужално, розгонисто замахнулась і вже в повітрі швидко спінула батіг. Голосна луна покотилася лісом, дівчина зашарілася і вже зовсім уміло раз за разом почала лунко ляскати бато́гом.

— Ого...

Зніяковілий хлопець заздрісно дивився на білявчину спритність. Йому, видно, не сподобалось, що дівчина так швидко опанувала високе мистецтво ляскання, і він строго наказав:

— Годі вже, давай сюди.

— А що? Чи вівця? — ляснула востаннє дівчина і віддала батіг.— А ти дражнишся...

— Ну да, вівця,— виправдувався хлопець.— Раз кучерява, значить вівця..— То доказуй далі.

— А корови нікуди не підуть?

— Куди їм дітися? Он тріщать недалеко десь.

— Ні, я піду прижену,— настоювала дівчина.— Хай уже тирлюються, сонце глянь де... А то як підуть у посадку, то буде нам од дядьків...

Обтрусивши довгу сорочку, дівчина з підстрибом побігла в ліс на звук сухого потріскування гілок. Хлопець залишився один. Він сидів у високих заростях трав і замислено дивився на озеро. З голови йому не виходила страшна казка, яку не встигла через клятого шуліку доказати дівчина. Який же її кінець може бути? Невже так і залишиться сидіти царівна за сьома морями, за сьома замками? Чи знайдеться якийсь купець-молодець, що на килимі-самольоті перелетить моря і віщим словом одкриє сім замків, звільнить красуню-царівну... І вже снувалися в голові хлопця рожеві мрії, так, це ж він сам і є той молодець,—хлопець повільно злягав на густу траву,—це йому призначено долею звільнити царівну, а вона мабуть уся рожева й золота, як той пряник, що мати з базару приносила, коли ще жива була...

Подібне сонце пекло нещадно, жарко парило траву, і вона заколисливо пахла, п'янила хлопцеві голову, надто коли ж збудив його хазяїн ще вдосвіта мішати коневі, потім товкти просо, а як зійшло сонце, корову на пашу гнати.

За кілька хвилин хлопець міцно спав, забувши про царівну, про корови і про все на світі.

Дівчина тим часом пригнала худобу до води, напоїла, і вона вилягла на березі, важко зітхаючи од неперетравленої їжі, і тільки найстаріша корова так і залишилася стояти по коліна у воді, меланхолічно ремигаючи на сонці—видно таки здорово допекло їй сонце.— Ну, лежить...—вголос сказала дівчина і побігла туди, де залишила хлопця.

Помітивши, що він лежить у траві, вона почала тихо підкрадатись, щоб підійти зненацька і злякати. Перебираючи руками рожеві смілки, шорстку мітличку, легкі кульбаби й інші квіти й трави, вона непомітно підлазила до хлопця і тільки хотіла було гукнути, щоб налякати, як справжній крик безумного жаху вирвався з її уст.

— Не рухайся!—розпачливо крикнула дівчина, помітивши, що хлопець підводить голову.— Лежи, трясця тобі в живіт, лежи каменем!

Здивований несподіваною люттю, хлопець знову одкинув голову і широко розкритими очима дивився на дівчину. А вона з страшною лайкою, ніби намагаючись ураз висипати всі брудні слова, почуті за життя, схопила батіг і коротким пужалом копірснула йому живіт. І тільки тоді хлопець побачив, що з нього полетіло далеко в траву щось довге й блискуче, як стражників арапник. Переляканий, він швидко скочив на рівні ноги.

— Гадюка!—пронизливо заверещала дівчина і раптом безсило осіла на землю. Худі плечі їй дрібно тремтіли і час

від часу важко здригалися, ніби од сильної гикавки; дівчина заходилася розпачливими слізьми.

Тим часом хлопець схопив палицю і кинувся в траву, туди, куди полетіла гадюка. За якусь хвилину він приніс її на палиці до дівчини і, хоч весь був білий, як стіна, проте бадьоро сказав:

— Хіба ж це гадюка? Вуж,—докірливо хитав він головою.— Ех ти же, пастух!

— А він тебе не вкусив? — схлипуючи питала дівчина.

— Вуж укусив? Ось глянь! — Він узяв його за шию і почав тріпати як батогом. Вуж звивався в руці й загрозливо сичав, намагаючись укусити.

— Кинь, кинь к чорту! — заверещала дівчина, закриваючи лице руками,— ну кинь же,—знову зайшлася вона захльобистим плачем.

Тільки тоді хлопець розмахнувся й з усієї сили кинув вужа в озеро. Лунко ляснула вода, вуж виринув на поверхню й, швидко водячи малою голівкою, поплив до берега.

— А ти злякалася,—сів коло дівчини хлопець.— От дуренька. Та не плач. Я вже його закинув. То якби гадюка, ото страшно.—Хлопець тільки тепер це подумав і раптом зблід ще більше. На засмаглому лобі виступили блискучі крапельки холодного поту.— Страшно,—зацокотів він зубами і ледве не заплакав сам. Проте стримався і, щоб якось забути-ся, запропонував обідати.

Коли заспокоїлася й дівчина, дістали шаньки і почали їсти. Білявчина хазяйка дала сьогодні до хліба молодої цибулі і шматочок жовтого сала, а хлопцева пекла плетені пироги з картоплею і укропом, то й поклала пів пирога на цілий день. Він одразу вийняв свій харч і, одломивши половину, віддав дівчині. Та з свого боку поклала йому три цибулини і, назначивши нігтем скільки, дала вкусити сала. Так і їли, заздрісно позираючи один на одного голодними очима, а коли скінчили, то зітхнули полегшено,—не наїлися, проте й апетит не дражнитиметься більш.

— Ну, кінчай розповідати казку,—попросив хлопець, за-в'язуючи порожню шаньку.— Що ж з царівною сталося?

— Нехай іншим разом,—відмовлялася дівчина.— Як мене ще й досі трусить, хай йому трясця.

— Ну, тоді знаєш що,—підвівся хлопець,—скот лежить, то ходім подивимось голубенята. Може вже виросли, то сьогодні й попечемо. Пішли?

— Ходім,—охоче згодилася дівчина, і вони пішли в ліс. Продиралися вузькою стежкою між тонким пруттям густої горішнини, поминули галявину білих ясенів, кущуваті зарості вирубаних берестів і вільх і десь за півверстви від озера, вже без стежки, одному хлопцеві відомими путями знайшли високий розложистий граб.

— Тут,— таємниче сказав хлопець.— Держись за дерево, я стану тобі на плечі.

Коли він здерся на товсту гілляку, то витяг за собою і дівчину. Так вилізли вони майже на вершину, доки не дісталися хисткого голубинового гнізда, складеного з тоненьких паличок. Прив'язані нитками до віття, у гнізді сиділи двоє голубенят. Вони вже були чималенькі, але пір'я ще лежало на них тоненьким пухом, і тільки на крильцях білили товсті колодочки.

— Малі ще,— з жалем сказала дівчина, зазирнувши в гніздо.

— Таки малі,— згодився і хлопець.— Нехай ще поростуть із тиждень.

Злізши з старого граба, діти обійшли ще троє гнізд, але заздалегідь припнуті голубенята всюди були однакові — їсти їх було явно рано.

Жалкуючи, що так повільно росте дичина, вони повернулися до озера. Ішли новою дорогою, ще густішими зарослями горішини і молодого дубняка. Як прийшли й посідали, дівчина одразу почала чухатися.

— Ой, кліщі! — скрикнула вона раптом і, закотивши сорочку, справді показала хлопцеві горіхового кліща, що з насолодою впився в м'який живіт.

Хлопець відразливо зморщився, скочив на ноги й зняв із себе сорочку. Йому тепер здавалося, що в нього все тіло всіяне кляtimi кліщами, воно чесалося скрізь, особливо на спині і на голові, саме там, де не було видно. Від огиди на язик рясно спливала слина, хлопець сплюнув і попросив дівчину:

— Ану подивись у мене, щось свербить, хай йому.

Дівчина уважно обдивилася спину, груди й голову, зняла кілька кліщів і добре витрусила сорочку.

— А штани?

— Штани я сам,— звіяковів хлопець.

Одійшовши за кущ, він витрусив штани й оглянув ноги. Тепер ніби трохи полегшало, вже не свербить так, мабуть усіх поскидали, хай їм чорт, де їх стільки береться на тій горішині клятих кліщів?

Коли він вийшов ізза куща, дівчина стояла в густій траві зовсім гола і люто трясла сорочкою. Худе тіло її стигло на сонці і сяло, як білий віск,— хлопець глянув на нього, помітив пагорбки нерозвинених грудей і, раптом зашарівшись, одвернувся, ніби для того, щоб підняти шаньку.

— Іди, обдивися, чи не сидить де бісова гадь,— покликала дівчина.— Ач який, я йому дивилася, а він...

Весь червоний, хлопець підійшов, як заворожений, і похапливо оглянув худеньке тіло.

— Ніде нема...

— Добре дивись, а то як упнеться десь, то буде мені.

Хлопець дивився ще раз і весь тремтів, сам не знаючи, що з ним таке коїться. Скільки разів бачив він її голу-голісіньку, купалися разом у воді, борюкалися, і нічого. А тут, на тобі, сором пече лице і трусить, як у лихоманці, аж чудно...

— Чого ти дрижиш? — ясно подивилася на нього дівчина. — Ніде нема?

— Нема, — дрижким голосом відповів хлопець і раптом рвучко обійняв її за плечі. — Одягайся, тобі холодно, ти така худенька.

— Ото холодно, — одказала дівчина. — Така спека!

Вона глянула йому в вічі і раптом щось ніби й собі зрозуміла, зашарілася і швидко прикрила руками пагінки грудей.

— Одвернись, Євтихію, я одягнуся, — сказала тихо Оксана, і, коли він одійшов убик, йому ніби зненацька відкрило слух і зір: у вуха враз увірвалися дзвонні звуки пташиних пісень, вуркотіння горлиць, жаб'яче кумкання і гудіння лісу. В сяйві ясного дня серед розкішної природи все це спліталось в неповторні звуки розбудженої молодості. Йому швидко забилося серце, під груди підкотив солодкий клубок, хотілося співати й плакати або зробити комусь щось несподівано хороше, хороше.

— Знаєш що, — сказав Євтихій. — Ти вже одяглася?

— Одяглася, — так само тихо відповіла Оксана. Вона глянула на нього великими прозорими очима, в них було тепер щось вдумливе, нове, ніби якась важлива думка стигла в черевній голові.

— Давай поодв'язуємо голубенят...

— Давай, — підскочила дівчина, ніби це було її власне рішення. — Нехай собі живуть.

— А то скільки там того м'яса...

За кілька хвилин діти забрали свої шаньки й погнали худобу в ліс. Скінчилося тирлування, треба було напасати скот. Сонце звертало на полудень. Оксана завела пісню, і вона лунко задзвеніла в шелесливому диханні лісу.

Іще сонце не вставало
Ізза синьої гори,
А зза гаю вилітали
Гострокрилі соколи.

Євтихій хотів підхопити пісню й собі, але чомусь ніяк не міг вловити тону, — із звичного альту голос раптом зривався на несподіваний бас, він роблено закашлявся й замовк.

Оксана глянула на нього ясними очима й, ніби щось розуміючи, не переривала пісню, хоч і незвично було співати самій.

Ой, то, браття, не соколи,
Ой, то, браття, не орли,
Ой, то хлопці молодії.
В бій на ворога пішли.

Далеко летіла дзвінка пісня, відбивалася луною на озері і ще десь у лісі, а хлопець ішов за худобою з довгим батогом у руках, збуджений і тривожний. Що з ним таке сьогодні діється, самому розібрати важко!

А голубенятам таки не пощастило. Вже другого дня, коли Євтихій з Оксаною пішли їх одв'язувати, пташенята видалися їм зовсім дорослими голубами.

— А ситі,— не видержав Євтихій, зазирнувши в гніздо.— Ото мабуть смачні, їж з кісточками і не вдавишся.

І ця манлива гіпотеза вирішила долю малих пташенят. При мовчазній згоді голодної дівчини хлопець забрав їх із гнізда, і вже через півгодини вони тріскотіли в молодих зубах і смачно пахнули таки справжньою дичиною.

РОЗДІЛ III

Це озеро в лісі, воно нагнало Євтихієві повну голову думок і спогадів. Більше ніж десять років минуло з того часу, як він востаннє хряпнув малюваною хврткою куркульського двору. Де він тепер, клятий дядько, мабуть давно дуба дав, а все про Італію мріяв, нібито в тій далекій теплій країні немає задухи. Ну, вона ж його й давила, немов знала кого, як тільки кине було палити свій тютюнець, так і захлинається у важкому задушливому кашлі. І може саме через те ще лютіший був куркуль, за найменшу провину бив він Євтихія страшним боем, кашляв і бив віжками, чортова наволоч, руки й зараз чешуться по жовтій пиці вдарити. Коли ж утік зарані, ще до ліквідації, десь на північ подався, ну, та ближче до Мурмана буде, якщо доти не здох, випередивши весь свій поганий клас!

Євтихій дивився на прозоре озеро і хоч вода була стояча, проте йому здавалося, ніби в ньому швидко пропливають яскраві картини гіркого дитинства і ранньої юності.

Так мало часу минуло, десять-дванадцять років — озеро стоїть, як і стояло, так само обступили його яснозелена папороть і кущуваті деревця, як і тоді, на положистому схилі горить смолка, хитає пухнастою головою кульбаба, і світить голубими очима над низинною стежкою пізня фіалка, і навіть чорний дрізд так само співає на сухій гіллячці,— сліпуче сонце вибухає під ним у зеленкуватій воді; усе тут так, як було й тоді, коли гірко плакала Оксана, налякана вузем, коли Євтихій уперше відчув себе парубком. Та великі зміни сталися за цей час на землі, в країні, в селі. І це озеро, і ліс цей, що безроздільно належав кільком куркулям, давно вже спільний, колгоспний, і Євтихія за ним доглядати по-

ставлено. Вивірили його на роботі в колгоспі—скрізь він працював чесно, як на свою сім'ю, на Юрасика свого—і в конюшні, і на степу, один час і свиней доглядав—добрі були свині тієї зими, сите сало їли колгоспники і державі давали, а це вже з рік, як доглядає він ліс, восени і весною організовує посадку нових дерев, прибирає сухостій, знімає лишайники і короїди, підв'язує, як де відчахне буря гілку, та й стежить, щоб не заліз хтонебудь у ліс з лихим наміром, з гострою сокирою.

Отак і сьогодні обходив Євтихій увесь ліс, побував на посадці—таки придавило молоді берізки трухлявою липою, ледве стяг, важке, хай йому абищо. Як скінчив роботу в лісі, вже й сонце з обіду звернуло, а ще ж у контору треба йти, дівчат щоб прислали полуниці збирати—уродило на галявині, як з відра!

Глянувши ще раз на сонце, Євтихій рушив з лісу. Після ливного дощу весело шелестіли рясним листям дерева, блискали на чорних стовбурах сонячні зайчики, скісне проміння пронизувало найгустіші зарослі, і купалися в ньому щасливі горлиці, сойки, дрозди і соловейки, легко стрибали з гілки на гілку верткі білочки. Розпустивши пишний золотавий хвіст, вони сідали на високому дереві, складали передні лапки, як руки до танцю, і широко розкритими очима дивилися на людину, зовсім не жахаючись.

— Спіймати б таку Юрасикові, ото зрадив би,—подумав Євтихій і згадав, що сьогодні йому таки треба зайти до діда Лаврентія. Радості Юрасеві буде не менше, як од білки.

Веселий і говіркий від довгої мовчанки в лісі, Євтихій шумно розповідав голові колгоспу про стан посадки й наслідки бурі. Поламано небагато, одну стару липу зішло громом та вивернуло пару молодих ясенів. Від такої грози можна було сподіватися гіршого. Зате посадка піде рости—„як з ружжя“,—зелена та свіжа, аж пахтить. В одному місці короїд завівся був, ну, та ми його швидко ліквідували як клас. Так, ніби все в порядку, а що вже полуницьросло—як намистом галявину всипано, та великі полуниці—помідор, справжній помідор. Скажу тобі, Сергію, що тисячу добру виторгуємо, а може й більше. На завтра треба підрядить дівчат, нехай збирають. Добре?

— Гаразд, скажу бригадирові.

Голова колгоспу, Євтихійів приятель по вулиці і по армії, дуже поважав його за чесність, гострий розум і щирість у роботі. Через те, як тільки вони зустрічалися, де б це не було, в конторі, на степу чи на вулиці, розмовам не було краю й кінця. Проте сьогодні голова сидів мовчазний і навіть печальний. Євтихій аж стурбувався:

— Що це ти, Сергію, якийсь чудний сьогодні? Дома щось сталося, чи на мене, може, сердишся? Так ніби ні за що...

— Ні, що ти,— стрепенувся голова,— таке й вигадеш... Просто... втомився!

Євтихій уважно глянув на нього, помітив, що Сергій таки справді жовтий сьогодні, аж сірий, лікуватися треба—і де воно взялася клята малярія, от причепилася до чоловіка й трусить—почав розвивати план посадки шовковиць на лишках городів.

— Червей розведемо, шовку буде, як прядива!

Голова весь час згоджувався, проте своїх думок не подавав. Щось йому сьогодні не до діла, валить з ніг, ну чисто косить чоловіка клята малярія...

Тільки коли Євтихій зібрався вже йти, голова занепокоївся, хотів ніби щось сказати, тоді знову замовк, закашлявшись, як після дуже холодної води.

— Я до тебе сьогодні зайду,—вимовив він зрештою.

— О, приходь,—зрадів Євтихій.—Оце ти добре надумав. А то живемо поблизу, а тільки на роботі й зустрічаємося. Юрко в радзі. Бачив, який козак із Юрка виріс?

— Бачив,—знову закашлявся Сергій і взявся за голову. Його таки починало трусити.

— То ти не барися. Тільки тут скінчиш, так і приходь, чуєш, Сергію, у мене, здається, й хіна є.

По дорозі Євтихій зайшов до діда Лаврентія і взяв у нього щеня. Було воно маленьке й слабе, щось трохи більше місяця мало. Ще як ходила золотоброва сука з важким животом, Євтихій договорився з дідом Лаврентієм, що перше цуценя йому, хай хоч і одне народиться. Та привела сука не одно, а четверо, то ж спірки ніякої, бери хоч і трое—не шкода.

Євтихій вибрав рябого песика.—Нехай росте на здоров'я,—сказав дід,—у роті чорно, значить, злий буде, хоч тепер злих мабуть і не треба. Усі в колгоспі, то може й злодів не буде?

Дід Лаврентій, хоч і сам колгоспник, а любить підкусювати незлобиво й мирно,—сказано старий чоловік, вважай життя своє залишив по той бік щасливого віку, що тепер загоряється, хоч і добрий ще сторож з нього.

— Як же його назвати?—думав Євтихій дорогою про щеня.—Треба б якось влучно вигадати.—Хіба й цього першком назвати, перший же пес у подвір'ї, скільки живу, не знаю і не чув, щоб у нас собака була. Якось дістав був щеня в дитинстві, то батько в річку викунув,—самого, каже, годувати нічим, а воно з собаками заводиться. Тьху, таки прокляте життя було, хай пливе воно за водою і не повертається, щоб Юрко й не чув про нього ніколи...

— Здрастуй, Євтихію,—лаконічно привітався зустрінутий сусід і, якось чудно його оглянувши, пішов своєю дорогою.

— Здоров, — одказав Євтихій. — Щось сьогодні люди дивні, — зауважив він сам собі і знову повернувся до своїх думок.

— А воно таки непогано мати в дворі доброго пса, якось ніби привітніше стає, коли тут тобі собака, кішка, худоба, птиця росте, плодиться, наповнює землю. Проте, як його назвати цього цуцика. Рябком? Хоча нехай його мабуть Юрко христить, як назве, так і буде, хоч хай там що.

Євтихій входив у двір. Сонце вже явно клонило на вечір, західна стіна білої хати сяяла, як золота, високі мальви горіли в скісному промінні пишними квітками, і шибки на вікнах пломеніли, ніби в хаті був страшний пожар.

Євтихій швидко пройшов через двір, жалкуючи, що Юрко не вибіг зустрічати. З кошари до нього замукала періста корова — і чого це Оксана її в кошарі держить, якраз попасти б надвечір, не жарко. Чим вона тільки й зайнята, аж дивно?

Коли він підійшов до порога, то помітив, що в хаті багато людей, і трохи занепокоївся. Під груди йому почало тиснути почуття невловимої тривоги, ба навіть страху — так буває іноді перед далекою дорогою у невідомий край. Придержуючи рукою щеня, він другою відчинив двері й увійшов у хату. В око одразу впав пишно прибраний квітами стіл; вражений страшною несподіванкою, Євтихій якусь мить мовчки постояв на порозі, широко розкривши очі, з них рясно струмилися й танули невловимі ясні цяточки. Тоді Євтихій чудно хитнувся на весь зріст і, впустивши цуценя, важко осів на дорілку. Перелякане щеня пронизливо заскімлило і, підібгавши задню ніжку, пошкандибало під піч.

В хаті було наструнчено тихо, тільки за вікном байдуже шелестів дрібним листям високий явір, та десь на леваді захлинаючись бив соловей. Оксана лежала на полу і скляним поглядом дивилася в стелю. Євтихій увійшов і шумно впав, скошений жакним нещастям, а вона й не ворухнулася, видно, не доходило до її свідомості все, що діялося в хаті. І то було найстрашніше — оця закоцюбіла непорушність при одкритих очах, хоч п'ятаки клади. Горенько мое, так ударило жінку прямісінько в серце. Тітка Ганна, ледве стримуючи плач, мочила утиральника у відрі і прикладала до лоба Оксані, але це допомагало мало. Як принесли мертвого Юрка з річки, то як упала вона, так і лежить, хоч ти їй що не роби, аж страшно, лікаря б покликать чи що?

Опам'ятавшись, тітка Ганна кинулася до Євтихія. Витягши в нього зза пояса сокиру, вона набрала повний рот води й щедро бризнула зомлілому чоловікові просто в лице.

Євтихій прийшов до пам'яті, здивовано озирнувся навколо, не розуміючи, де це він і що з ним сталося, потім помітив сонячні зайчики на непорушному Юрковому лиці і, враз збаг-

пувши все, скочив на ноги. Якусь мить він мовчки стояв коло стола високий і блідий, аж страшний, мов п'яний. Тоді схопив на миснику тарілки, горшки, полумиски і з диким ревінням почав трощити об долівку.

Він кидав їх на землю й у вікна, шибки розліталися на маленькі скалки, скло й череп'я сипалися під ноги переляканим жінкам, вони збилися в тісний гурт коло полу, ніби загороджували Оксану, й з несподіванки не знали, що діяти. Нарешті тітка Ганна опам'яталася, підійшла ззаду і вчепилася Євтихіїв в руки. Але він вибухнув крутою мужською лайкою і далеко одкинув од себе жінку; тихо лаючись, тітка Ганна одійшла до гурту і разом з усіма почала з боєм стежити, як у лютому горі людина нівечить своє добро.

Щось фантастичне було в цій незвичайній картині: непоручна жінка на полу, мертва дитина на столі, вся в сонячному сяйві, і високий чоловік у жахному трансі бігає по хаті, ніби танцює з своєю химерною тінню, що її кладе скісне проміння, танцює жахний танок і гупає всім, чим тільки можна кинути.

В розбиті шибки линули кріпкі запахи полиню, кучерявої м'яти і красолі, змішувалися з духом троянд, що квітчали кучеряву голівку мертвої дитини, від збитої пилюги здіймалася імлиста курява, вона плавала по хаті, окутувала постать збожеволілого чоловіка, і здавалося, що коли б не розбиті вікна, нічим було б дихати в цій великій хаті,—висало з неї свіже повітря люте горе, випило разом із життям білявого хлопчика.

Хто знає, чим скінчилося б усе це, може Євтихій, побивши всі речі, знайшов би сокиру чи сірники, та рипнули сінешні двері, і в кімнату швидко увійшов Сергій. Побачивши розгром, він сильно стис Євтихіїв руки і посадив на лаву.

— Тобі що, останній день жити?—закричав він задихано і раптом розлютився.—Хочеш, щоб по морді дав? Гей, ви, сороки, збилися там, ідіть допоможіть тримати.

Тепер уже всі гуртом держали нещасного чоловіка, а він з піною на вустах стогнав, як поранений звір, і кляв усе на світі і того, хто цей світ вигдав, бог чи хто там, є ж щось таке, що закрутило цю прокляту землю, завалитися їй, раз таку дитину взято, в господа бога, Христа в душу мати...

Євтихій давно покінчив з релігією, ще до армії, але тут ніби знову повірив—треба ж було в чомусь персоніфікувати своє непоправне горе—і він вдруге знайшов бога, в ньому він поєднав зрадливу долю, своє страшне нещастя і ту незбагненну „річ в собі“, про яку колись говорив політрук, і він кляв цього бога страшною лайкою, погрожуючи знищити хату, подвір'я й себе, хай іде все пропадом, раз немає більше Юрасика, дорогого сина, рідного хлопчика, найрозумнішої дитини в цілому світі.

Та за кілька хвилин знесилений горем і люттю Євтихій почав потроху стихати.

— Цей викричністься,—сказала тітка Ганна.— А от з Оксаною горе справжнє. Лежить, як брус, і не ворухнеться. Хоч би заплакала, усе легше стало б.

Жінки знову обступили Оксану; безпорадні щось зробити, вони вдвадцять кляли сліпу долю, щоб їй повилазило, як вона забрала одну дитину в батьків, у другого й не забере, коли їх дванадцятєро, так ні ж, сюди прийшла, лихо та й годі. Сказано, птиця од себе не улетить, а чоловік од горя, от!

Коло Євтихія залишився один Сергій. Він обняв його за голову і втішав, як малого. Від незвичних ніжних слів Сергій ніяковів і червонів — ще цих жінок повна хата,— але дружні слова допомагали, вони проникали в загорьоване серце, полегшували давлючий біль. Євтихій слухав його і помітно стихав, тільки важко схлипував, як дитина. Трохи опам'ятавшись, він помітив на полу Оксану, згадав про неї, і важке горе наполягло на чоловіка з новою силою. Хитаючись, Євтихій підійшов до полу, впав головою на жінчині груди і гірко по-дитячому заголосив.

— Оксано, чуеш, Оксано, немає вже нашого Юрасика, немає синочка дорогого.

І диво дивне — жінки полегшено зітхнули — Оксана таки почула чоловікову муку, вона ніби ожила, якось чудно стрепенулася, обхопила Євтихієву голову, і вони заридали вже вдвох. Проте, плач цей був легший, обійнявшись, вони ніби підтримували один одного в лютому горі, і хоч жаль за сином бритвою різав серце, проте просипалася якась невловима надія, незбагненна гаряча мисль і бажання жити.

— Тепер буде легше,—знову сказала тітка Ганна, ніби читаючи в серцях.— Хай виплачуться, розходьтєся, жінки, а ти, Сергію, залишись. Завтра його ховатимемо чи коли?

— Завтра.

— То завтра, молодиці, приходьтє, а зараз ідїть. Горе, як і любов, воно не терпить свідків.

Жінки поволі розходилися.

Тітка Ганна одкликала голову колгоспу в сторону.

— Ти, Сергію, забери Євтихія, хай у тебе ночує, а то ще з собою утне щось. Дай чарку горілки і поклади спати. А я тут з Оксаною залишусь. Добре?— запитала вона пошепки.

— Гарзд,—одказав Сергій і почав збирати черепки.— Та нагодуїтє щєня, бач, вищїть...

На дворі вже зовсім смеркало. Сонце сховалось за обрієм, речі втратили свої тіні, і тільки верхів'я явора ще пломеніло розпеченим шпилем, звивалася над ним жовтогаряча гава і розпачливо каркала, мов по мертвому, а може на дощ. Явір найперший зустрїчав сонце, він останній його виряджав.

РОЗДІЛ IV

Прокинувся Євтихій на світанні в Сергієвій клуні і довго не міг добрати, де це він і чого спить не в своїй хаті. З голови не виходив химерний сон, що цілу ніч марився в різних варіантах. Один з них, може це останній, Євтихій пам'ятав цілком ясно, він вривався в пам'ять чіткою картиною, прекрасною й страшною. Снилось, ніби дзвінкого морозяного ранку на підмерзлому рафінаді снігу сидить голий-голісенький Юрко, а перед ним просто з снігу виростає висока мальва, густо всяїна яскравими квітками. Вона стоїть незаймана й свіжа на лютому морозі,—такої пори замерзають телята у череві корів,—яснозеленим стовбуром підносить рожеві квіти до зеленкуватого неба і ніби зовсім не зважає на холод. Та ось із малинового сходу дихнув легкий вітерець, і квіти на стрункій мальві почали рясно осипатися; крихкі пелюстки крупними рожевими сльозами спадали на білий сніг, а голий Юрко—і як тільки він не замерзне—збирає їх і складає один в один, як малесенький посуд. Євтихій бачить усю цю страшну картину, і серце в нього німіє з жаху, що простудиться, ну зовсім замерзне дитина, хто її тільки й випустив на сніг та ще голу, бодай би йому добра не було,—хоче простягнути руки і взяти Юрка—ось-ось він, ну тільки витягти пальці, й дістану,—але Юрко одсувається далі й далі, ось він уже далеко на голубому обрії, сидить з пелюстками в руках, і вони горять у морозяному брижінні ранку, як запечена кров...

Здається, саме на цьому Євтихій прокинувся. Вийнявши спід серця замімілу руку, він якийсь час лежав нерухомо, спостерігаючи говірку ластівку, що неспокійно метушилася і щебетала на кровці, видно, їй нагло треба було стрибнути в своє гніздо, а людина заважала,—ще помітить кубелечко і зруйнує, ні, краще посиджу трохи й почекаю.

Євтихій дивився на стрімку пташку, думав про її неспокій, виводив якісь свої паралелі й асоціації і, згадавши про не-поправне горе, тихо застогнав. Сергій почув і підвівся:

— Ранок?

— Ранок,—прошепотів Євтихій, і з очей йому рясно полилися сльози.—Перший ранок без Юрка.

— Що ж поробиш, Євтихію. Не в нашій волі зарадити лихові. А запобігти йому можна було,—Сергій обережно на-тякнув на те, що Оксана не віддала сина в ясла.—Тепер треба бути мужнім. Ти ще молодий, життя попереду. Адже хіба мало дітей помирає од різних хвороб і нещасних випадків! Звісно, це велике горе. І будемо з ним боротися. Знаєш, десь років за сотню, а може й більше, коли вмере дитина, про це знатиме увесь світ. Усі газети писатимуть, радіо говоритиме, збиратимуться з'їзди професорів, обговорюватимуть,

чому саме вмерла така то й така дитина. Бо тоді смерть дитини виглядатиме антиприродним явищем, як самогубство. Будуть знищені всі передумови до цього. Соціальних хвороб не буде, умови життя сприятимуть здоров'ю й силі, догляд за дітьми медичний і виховний буде блискучий, помиратиме людина тільки своєю природною смертю, проживши довгий вік, і ця смерть може буде навіть приємною, недарма помирають дуже ветхі люди, здебільшого посміхаючись?..

Сергій спросоння говорив повільно, ніби марив у півсні, не натруджена денною роботою мисль снувала яскраві картини щасливого життя, що має увінчати звичайні прагнення нашої країни, і хоч ці картини в редакції голови колгоспу виглядали часом досить наївно, проте вони доходили до Євтихієвої свідомості, горе його стихало, хоч час од часу і вибухало з новою силою, мовляв, що мені до того, як буде колись, а зараз безглузда смерть забрала найкращого, найздоровішого хлопчика в селі, любого синочка...

Коли Сергій скінчив фантазувати, стишений Євтихій попросив у нього коня, щоб поїхати в містечко.

— Можна, тільки як же похорон?— здивувався голова колгоспу.— Хіба ти не будеш?

— Ховатимемо завтра,— одказав Євтихій.

— То я попереджу комсорга, бо на сьогодні готуються. Прийдуть піонери...

Друзі підвелися з постелі й пішли до колодязя вмиватись.

— Як там Одарка?— ворухнулася думка в Євтихіївій голові, і глибока ніжність до нещасної дружини підкотила йому під груди.— Треба було коло неї лишитись, коли ж затяг Сергій. Подумати тільки, яке лихо впало на нашу голову! Чи думав я про це в лісі або йдучи з цуцням. Ну й чудний же я був мабуть тоді,— уявив себе Євтихій з рябим цуцням на руках, і в нього дрібно застукало підборіддя. Сміху з уявлюваної картини не вийшло.

Євтихій застріг на колгоспному дворі коня і під'їхав до своєї хати. Тітка Ганна посипала коло порога курчатам, а коло вікон порався Нестір Бирка, вставляв побиті шибки. Ще вчора увечері загадав йому голова колгоспу,— треба вставити, незручно, люди на похорон прийдуть, а вікна рамами світять...

Хоч уже було й не дуже рано, сонце підбилося височенько, проте Оксана ще тільки доїла корову. Коли Євтихій увійшов у загороду, вона поставила дійницю і враз захлинулася розпачливими слізьми. Одна ніч минула з дня Юркової смерті, але, видно, дуже вже жахна була ця ніч, великий слід залишила вона на зблідлому лиці молодиці. Було воно тепер сіре, виснажене слізьми, мов роками довгого важкого життя, на

лобі й коло рота лягли гострі риси гіркої скорботи. І може цей вигляд дружини ще більше пригнітив Євтихія, він хотів був вимовити якісь бадьорі слова втіхи, але груди давлуче стиснуло, нічим стало дихати, він почервонів, одвернувся і, вимовивши після важкої напруги — в містечко їду, — подався із загороди. Вслід йому неслося розпачливе голосіння дружини.

— То чого в містечко? — видно підслухала тітка Ганна. — Може за батюшкою таки їдеш?

— Ні, — коротко одказав Євтихій, ховаючи лице, і рушив до воза. Серед двору він був спинився, якась невловима думка переслідувала його, — чи не забув чого найпотрібнішого, — тільки ж здається нічого і не треба, може... а Юрко, Юрасику, дорогий сину, навіщо ж ти нас так нагло покинув, — причитуючи в думках, Євтихій сів на воза і натяг віжки. І вже коли кінь рушив, крикнула з усієї сили тітка Ганна:

— То ти ж заскоч на кладовище, візьми земельки, чуєш, Євтихій! Як не хочеш привезти батюшку, то нехай вони хоч земельку освяять, могилу запечатать. Щоб заїхав же!

— Заїде якраз, — засміявся крізь зуби Нестір Бирка, приміряючи скло. — Дитина в сельбуді хрещена, то з сельбуду її й запечатають без вашого попа.

В селі вже давно не було свого попа, не було його і в ближніх селах, та й потреби в ньому не відчувалося. Хібащо якась бабуса згадає на зразок тітки Ганни, як хрестити чи ховати кого треба. На весь район, вважай, один тільки піп і лишився в містечковій старовинній церкві. Огож, коли помирав хто в селах, рідко викликаючи попа, бабусі вигадали портативніший засіб: брали з кладовища землі в мішечок, піп святив її водохресною чи якоюсь іншою водою, і тією земелькою десь за тридцять верст посипали, „печатали“, свіжу могилку. І хоч Юрасика ще й не поховали, запаслива тітка Ганна не забула, нагадала, щоб одним заходом і землі од батюшки для „печаті“ привезти, раз уже їде підвода в район, а що земля та не з могилки, то не так важно, однаково „печать“ буде неповноцінна — дитя нехрещене — та все ж краще, ніж зовсім по-бусурменському, от!

Та Євтихій їхав у містечко не за попом і не за свяченою земелькою. Його переслідувало інше бажання і таке, що перед ним тітчиня Ганнина благочестя видавалося смішною химерою.

Багато разів бував у цьому древньому містечку Євтихій, а такої тривоги, в'їжджаючи в нього, він ще не відчував ні разу. Був він у ньому зовсім малим хлоп'ям, приїздив з покійним батьком на базар. Мале містечко було тоді повітовим містом із судом, справником, монастирем, тюремним замком, що сотню років стоїть серед містечка найголовнішою спору-

чому саме вмерла така то й така дитина. Бо тоді смерть дитини виглядатиме антиприродним явищем, як самогубство. Будуть знищені всі передумови до цього. Соціальних хвороб не буде, умови життя сприятимуть здоров'ю й силі, догляд за дітьми медичний і виховний буде блискучий, помирятиме людина тільки своєю природною смертю, проживши довгий вік, і ця смерть може буде навіть приємною, недарма помирають дуже ветхі люди, здебільшого посміхаючись?..

Сергій спросоння говорив повільно, ніби марив у півсні, не натруджена денною роботою мисль снувала яскраві картини щасливого життя, що має увінчати звияжні прагнення нашої країни, і хоч ці картини в редакції голови колгоспу виглядали часом досить наївно, проте вони доходили до Євтихієвої свідомості, горе його стихало, хоч час од часу і вибухало з новою силою, мовляв, що мені до того, як буде колись, а зараз безглузда смерть забрала найкращого, найздоровішого хлопчика в селі, любого синочка...

Коли Сергій скінчив фантазувати, стишений Євтихій попросив у нього коня, щоб поїхати в містечко.

— Можна, тільки як же похорон?— здивувався голова колгоспу.— Хіба ти не будеш?

— Ховатимемо завтра,— одказав Євтихій.

— То я попереджу комсорга, бо на сьогодні готуються. Прийдуть піонери...

Друзі підвелися з постелі й пішли до колодязя вмиватись.

— Як там Одарка?— ворухнулася думка в Євтихієвій голові, і глибока ніжність до нещасної дружини підкотила йому під груди.— Треба було коло неї лишитись, коли ж затаїв Сергій. Подумати тільки, яке лихо впало на нашу голову! Чи думав я про це в лісі або йдучи з цуцням. Ну й чудний же я був мабуть тоді,— уявив себе Євтихій з рябим цуцням на руках, і в нього дрібно застукало підборіддя. Сміху з уявлюваної картини не вийшло.

Євтихій запряг на колгоспному дворі коня і під'їхав до своєї хати. Тітка Ганна посипала коло порога курчатам, а коло вікон порався Нестір Бирка, вставляв побиті шибки. Ще вчора увечері загадав йому голова колгоспу,— треба вставити, незручно, люди на похорон прийдуть, а вікна рамами світять...

Хоч уже було й не дуже рано, сонце підбилося височенько, проте Оксана ще тільки доїла корову. Коли Євтихій увійшов у загороду, вона поставила дійницю і враз захлинулася розпачливими слізьми. Одна ніч минула з дня Юркової смерті, але, видно, дуже вже жахна була ця ніч, великий слід залишила вона на зблідлому лиці молодиці. Було воно тепер сіре, виснажене слізьми, мов роками довгого важкого життя, на

лобі й коло рота лягли гострі риси гіркої скорботи. І може цей вигляд дружини ще більше пригнітив Євтихія, він хотів був вимовити якісь бадьорі слова втіхи, але груди давлюче стиснуло, нічим стало дихати, він почервонів, одвернувся і, вимовивши після важкої напруги — в містечко їду, — подався із загороди. Вслід йому неслося розпачливе голосіння дружини.

— То чого в містечко? — видно підслухала тітка Ганна. — Може за батюшкою таки їдеш?

— Ні, — коротко одказав Євтихій, ховаючи лице, і рушив до воза. Серед двору він був спинився, якась невловима думка переслідувала його, — чи не забув чого найпотрібнішого, — тільки ж здається нічого і не треба, може... а Юрко, Юрасику, дорогий сину, навіщо ж ти нас так нагло покинув, — причитуючи в думках, Євтихій сів на воза і натяг віжки. І вже коли кінь рушив, крикнула з усієї сили тітка Ганна:

— То ти ж заскоч на кладовище, візьми земельки, чуєш, Євтихій! Як не хочеш привезти батюшку, то нехай вони хоч земельку освяять, могилу запечатать. Щоб заїхав же!

— Заїде якраз, — засміявся крізь зуби Нестір Бирка, приміряючи скло. — Дитина в сельбуді хрещена, то з сельбуду її й запечатають без вашого попа.

В селі вже давно не було свого попа, не було його і в ближніх селах, та й потреби в ньому не відчувалося. Хібащо якась бабуся згадає на зразок тітки Ганни, як хрестити чи ховати кого треба. На весь район, вважай, один тільки піп і лишився в містечковій старовинній церкві. Огож, коли помирав хто в селах, рідко викликаючи попа, бабусі вигадали портативніший засіб: брали з кладовища землі в мішечок, піп святив її водохресною чи якоюсь іншою водою, і тією земелькою десь за тридцять верст посипали, „печатали“, свіжу могилку. І хоч Юрасика ще й не поховали, запаслива тітка Ганна не забула, нагадала, щоб одним заходом і землі од батюшки для „печаті“ привезти, раз уже їде підвода в район, а що земля та не з могилки, то не так важно, однаково „печать“ буде неповноцінна — дитя нехрещене — та все ж краще, ніж зовсім по-бусурменському, от!

Та Євтихій їхав у містечко не за попом і не за свяченою земелькою. Його переслідувало інше бажання і таке, що перед ним тітчиня Ганнина благочестя видавалося смішною химерою.

Багато разів бував у цьому древньому містечку Євтихій, а такої тривоги, в'їжджаючи в нього, він ще не відчував ні разу. Був він у ньому зовсім малим хлоп'ям, приїздив з покійним батьком на базар. Мале містечко було тоді повітовим містом із судом, справником, монастирем, тюремним замком, що сотню років стоїть серед містечка найголовнішою спору-

дою. Сунули на суд, на розправу і на богомілья, а то й просто на базар люди з усіх усюд, особливо в неділю, і містечко видавалося малому хлопцеві справжнім городом, приплюсклі двоповерхові крамниці виглядали найбільшими будівлями в світі; а що вже замок тюремний серед містечка, то він буквально пригнічував малого хлопця своєю грізною величчю і урочистою таємничістю.

Після того — за довгі роки наймитування в куркулів — не довелося Євтихіїв побувати в своєму містечку. Якось так вийшло, що приїхав до нього вже тільки після армії, побувавши в справді великих містах, і диво дивне — став Євтихій серед площі і очам своїм не повірив: десь поділося справжнє місто, замість нього залишилася зменшена копія, ніби в ящику, що стояв у леннаметі, з маленькими будинками, деревцями, річками і селами. Ніби точно таке, як і було, а надто вже мале.

Миші стіл, мабуть, здається таким величезним, як людині найбільший дім, а ніжка стола, як три телеграфних стовби, дитина теж по-іншому уявляє собі речі, що її оточують. Отож і Євтихій, вирішивши фізично та ще побувавши у великих городах, тільки тоді побачив справжню величину містечка і його споруд. Проте будівля колишнього тюремного замку і тепер височить над містечком, правда, пофарбована вона привітніше, і грізний мур навколо неї знято, не лишилося й сліду од страшно́ї огорожі, стоять навколо будинку стрімкі явори, і в будівлі цій розташовано районну колгоспну школу, вчився в ній і Євтихій, та, вважає, чверть дорослих людей району за п'ять років у ній побувала.

Містечко починалося мостом, що перед ним ось уже років з двадцять продає насіння ветха бабуся. Переїхати новий міст через вузьку річку, і містечко перед подорожнім, як намальоване. Під високою кам'яною горою колгоспна школа і райвиконком, трохи далі в довгому малиновому будинку — райпартком і комсомол, а навколо них по схилах гори аж до річки потяглися невеличкі будинки з хмеляними верандами, з шпоришевими дворами, затишні й привітні. На горі стара каланча, — немає людини в містечку, що пам'ятала б, коли саме будували цю круглу споруду, не чули, щоб про це розповідали діди, стоїть вона з давніх-давен і чітко відзвонює години, хоч хай там що, буря, чи сніг, чи найлютіша спека. Гора ця і каланча — найперша краса тихого містечка над кривулястою рікою; ними пишається воно перед іншими собі подібними селищами, бо справді добре зберегло пам'ять давніх віків.

Виїхавши за міст, Євтихій захвилювався ще більше, ніби йому щось підказувало, що діло не увінчається успіхом.

Розпрігши на толоці коня серед підвід інших приїжджих до райвику і підкинувши йому сіна, Євтихій пішов на колишню Дворянську вулицю шукати потрібну установу.

З трепетом розглядав він будівлі по сторонах вулиці і коли побачив вітрину з фотокартками відчиненою, зрадів, ніби зустрів найкращого друга.

Та хоч вітрина і була відкрита, сама фотографія стояла замкнена великим висячим замком і вже мабуть давненько — сіре павутиння, припорошене пилом з курної вулиці, висіло на іржавому засуві.

Євтихій підійшов до будинку, безпорадно потупцював на місці, подивився то в один бік шляху, то в другий, і вирішив зайти з двору, може хід звідти, а тут тільки вивіска?

Двері з двору в будинок справді були. Євтихій підійшов до них і несміливо постукав. На його стукіт за дверима тонко забрехала собака, за тим почувалася чиясь легка хода, і двері відчинилися. В лице Євтихієві війнуло запахом смаженої цибулі і риби — в роті йому набігла слина, він тільки тепер згадав, що з учорашнього снідання ще й досі нічого не їв.

— Вам кого треба? — не дуже люб'язно запитала сухенька молодиця, незадоволено чмихаючи носиком. Видно, вона залишила на сковороді рибу і турбувалася, щоб не згоріла.

— Я з села приїхав. Більш як двадцять верст. Дитина в мене втопла... — розгубився Євтихій. — Так щоб на карточку зняти.

— Фотографа немає, — коротко одказала жінка. — На дачі. Прийдіть через п'ять днів. — І не вслухаючись в Євтихієві пояснення, вона з шумом зачинила двері.

Похнюпивши голову, Євтихій пішов до свого воза. Від невдачі він засумував ще більше. Враз заболіли ноги, тіло пройняла млосна втома, ніби увесь час із села до містечка він не їхав, а йшов пішки. Апетит, що виник був через смачні запахи з хати, знову згас, голову заповнила порожня байдужість — хай буде, як є, значить, не судилося...

В такому бездумному настрої він почав запрягати коня, і справа його не ладилася ніяк: то дугу не з того боку з'явив, то вона зсунулася, коли зайшов натягати гужа з другого боку, то ще щось там не клеїлось, ніби чоловік уперше за хомут узявся.

— Що, товаришу, невдача якась? — привітно озвався од сусіднього воза широкоплечий чоловік. — Дай допоможу.

Незнайомий підійшов до Євтихія, і вони вдвох швидко запрягли буланого.

— Ви з якого села будете?

— З Добровиці, — одказав Євтихій і на повторне запитання привітного дядька, в якій справі йому не поталанило, трохи червоніючи, розповів своє горе.

Широкоплечий чоловік уважно вислухав, щось подумав і раптом згадав:

— Почекай. Таки є ще один фотограф у містечку. Ти, товаришу, заїдь ось туди за ріг, і там буде редакція рай-

газети. В ній неодмінно є зйомщик. Ще недавно приїжджав у наше село. Так ти сходи й попроси. На таке діло вони не повинні відмовити.

В пориві хорошої доброзичливості дядько перейшов на „ти“. Видно, до його серця дійшли високі почуття великої батьківської любові.

Подякувавши, Євтихій поїхав до редакції, але й там на нього чекала невдача.

— Фотограф зараз у районі, в іншій смузі сіл, далеко від Добровиці, та й не займається такими справами редакція, даремно ви говорите про гроші, ми грошей не потребуємо...

Секретар редакції в окулярах, з чисто „літературною“ вимовою — видно з недавніх канцеляристів, — не зрозумів Євтихієвого бажання. Він здивовано стискав плечима і весь час спішив звільнитися від одвідувача, щоб скоріше розповісти товаришам черговий анекдот.

Вже на степу дорогою до свого села Євтихій подумав, що краще було звернутися в редакції не до цього очканя, а до тієї рудої жінки, що сиділа біля вікна, малюючи якусь картину. Може вона згодилася б поїхати та намалювати, ну не можу ж я так закопати Юрасика, не можу, й край, хай хоч що, і чого воно не вигадують такої мазі, щоб узяти намазати тіло, і дитина лежить, як жива, — воскресити не можна, то хоч би мертвого зберегти б як вигадали!

І пристрасне бажання зберегти образ дорогого сина породило в Євтихієвій голові нову химерну думку. Усвідомивши її цілком ясно, він рішуче струснув віжками і вже швидше погнав буланого до села. Сонце клонило на захід, надходив вечір, древні могили золотого степу бралися бузковою млою, а курний шлях до села гадючився серед пшениць, житів та іншого запашного зела ще багатьма кілометрами довгої пугі.

РОЗДІЛ V

Ясного вересневого ранку 1919 року добровицькі партизани обстріляли денікінський пароплав. Їх було небагато, смілих заводіяк, всього сім чоловік, але при одній автоматичній рушниці й шести обрізах вони наробили такого шелесту з придніпрянських кущів, що перелякана команда „Верного“ після недовгого роздумування викинула білий прапорець і привернула до кругого берега. Коли пароплав зовсім став, випускаючи пару, партизани побачили з своїх кущів, як з люка першого класу швидко виринула на палубу вертка постать у бузковій шинелі з блискучими погонами, перескочила через поруччя і, вийнявши з кишені револьвер, випалила собі в чисто виголену голову. Та командир „Верного“ помилився. Поціливши собі в голову, він не поцілів упасти

за борт, а, сіпнувшись назад, на весь зріст простягся на краю іржавої палуби.

— Кидай зброю!—гукнув тоді найсміливіший партизан Махтей Когут і, вискочивши з кущів, заліг перед пароплавом, навівши свій говіркий автомат просто на вихід з „Верного“.

— Огряд, на місці! К бою готовсь!—пригадував він уривки десь чутої команди, щоб більше налякати своїм „отрядом“ персонал „Верного“.— Кидай зброю, спускай сходні й виходь.

Точно, за командою, один по одному почали виходити з пароплава розгублені денікінці. Було їх більше двадцяти чоловік, а разом із матросами й капітаном вони склали на березі чималий гурт.

Оглянувши пароплав і забравши з мертвого командира папери, Махтей залишив коло пароплава двох партизанів, розпустив команду в світ божий, а денікінських солдатів повів з чотирма товаришами в чорний ліс, у штаб червоних повстанців.

До пароплава збирався народ. Просто з школи висипали на берег діти. Вони бродили понад берегом і з цікавістю зазирали у таємничі віконця судна. Дехто намагався зійти на пароплав, але партизани, суворо вимахуючи обрізами, рішуче заборонили підходити до східнів.

Надвечір у село повернувся вже верхи Махтей Когут, а з ним цілий загін повстанців. Вигнавши багатших дядьків у підводи, вони почали вивантажувати з пароплава зброю, кулі борошна, ящики цигарок і цукерок.

Вивантажували весело, з сміхом і жартами, охочих носити вантаж знайшлося багато і не тільки з партизанів. Надто старалися діти, які несвідомо, але стояли за своїх, а крім того приваблювала перспектива приховати якусь цукерку, хоч і страшно було мертвого командира на палубі. Євтихій носив і собі разом з іншими. Махтей побачив його і, відкривши тесаком ящик із цукерками, сказав:

— Бери, сусідо, скільки влізе. І ви, хлопці, беріть. Їжте на здоров'я, а проклятих золотопогонників нехай черва їсть, як вони допекли нам, чортові сволочі, ніяк не хочуть із шії трудящого чоловіка лазити.

Коли винесли з пароплава всю зброю й їстивне, бородатий партизан, що приїхав з Махтеєм, мабуть командир, розпорядився:

— Офіцера знести з палуби в перший клас. Нехай іде на дно разом з усією посудиною.

— Може не топити б пароплава,—обіззався хтось із стариків.—Шкода таку цяцьку нищити...

— А що ж з ним робити? Загорнути в папір та в кишеню покласти чи білим гадам кидаги? Нехай на ньому за кордон тікають?

— То ми його хоч на паливо розберем,—посмішав дід, побачивши, що командирові й самому шкода топити судно.

— А трубками первак гнатимемо,—засміялися в гурті.— Ото діло!

— Ну, ви, самогонщики,—грізно крикнув бородань,—ми ще до вас доберемось, покажемо, як хліб переводити. Одпихай, хлопці, та будемо палити. Гасом полили?

— Полив,—одказав Когут, вибігаючи з пароплава.— Тільки шкода, товаришу командир, там для дітей стільки тієї забавки пропадає, аж чорно. Дозвольте, нехай хлопчаки заберуть. Фарби там, зошити й олівці. Мабуть віз отой спекулянт, що зголосився за кухаря...

— Нехай беруть, тільки швидко,—дозволив командир, і весь натовп—діти, дорослі, старики й навіть баби,—сипнули на пароплав: хто на східні, а хто й так просто вбрід.

За якусь мить усі повернулися звідти з оберемками зошитів, фарб і олівців, а дехто таки ухитрився вломити шматок жовтої слухової труби, інші несли посуд із буфету, а найжадніші викидали на берег стільці й канапи.

— Годі,—об'явив суворий командир.— Орел мухи не бере. Киньте все й виходьте, зараз будемо палити. Меблі в воду, чуєте, ви? Спини у вас чешуться, хочете, щоб денікінці почували, доки ми повернемось.

Охочі до меблів були не схильні коштувати денікінських шомполів і слухняно покидали в воду стільці, шкодуючи, що завелися з ними, хоча б зошитів або фарб набрали, а то аж соромно з пустими руками од пароплава йти. Вони хотіли знову кинутися в середину судна, але було пізно.

— Палю,—рішуче сказав Махтей Когут і витяг сірники.— Тікайте к бісовому батькові.

За якусь хвилину він вискочив на землю, і бородань звелів відпихати судно од берега.

Тесаками обрубали канати, разом усім миром одіпхнули судно, і „Верный“ поплив на бистрині усе швидше і швидше.

За кілька хвилин він уже був далеченько од берега, чорний і страшний, весь укутаний клубами важкого диму. Ще трохи, і пароплав ураз вибухнув яскравим полум'ям і, як величезний факел ненависті, поплив за водою назустріч чорній навалі білої армії.

Другого дня все село почало малювати. Молодиці зривали фарби з акварельної палітри, замотували в ганчірочку, товкли, тоді змішували з яечним білком та олією й рясно малювали комини, підводили призьби, розцяцьковували віконниці. Хати зацвіли веселковими кольорами, і хоч ішли дощі й змивали прикраси, їх знову поновляли, як тільки наставала ясна година. Малювали не тільки хати, швидко знайшлися спритні молодичі, що навчилися фарбувати полотно, розмальовувати вставки й рукава—нова мода заходила на селі, і дівки з су-

сідніх хуторів щедро понесли крашанки й масло добровицьким художникам.

В школі найулюбленішим уроком стало малювання. Малювали на географії, на природознавстві й навіть на сухій арифметиці. Учителі сами немов захопилися фарбами і загадували дітям то комаху намалювати, то якогось метелика, то велику кольорову таблицю множення для малих.

Школа прикрасилася новими портретами вождів і письменників роботи скороспілих художників. І серед цих портретів чи не найкращим був Євтихіїв Тарас Шевченко в баранячій шапці, в кожусі і з товстими одвислими вусами.

А після школи хлопці вирізували собі з дерева шаблі й кинджали, рушниці й пістолети і, розмалювавши їх олійними фарбами, увечері розпочинали справжню війну. Ішли облогою вулиця на вулицю, куток на куток, і часто земля після бою фарбувалася вже не аквареллю, а справжньою живою кров'ю малих вояків.

Та ось загриміли десь зовсім недалеко гарматні вибухи,— з Кременчука сухопуттю понад Дніпром ішов денікінський полк для придушення правобережних повстанців.

Добровицькі хати враз втратили свої веселкові кольори, молодіці в один вечір, ніби змовившись, поздирали фарби разом з глиною,—пройшли чутки, що кожному, в кого мальована хата, дадуть по сто шомполів.

Строкаті полотна довго варилися в казанах, щоб облізла клята фарба, і хто тільки нараяв її брати, чорти б забрали того Махтея, сам пішов з партизанами, а нас закаляв казначим, трусись тепер з переляку...

В дітей спішно одбиралися акварелі й цинкові тубики олії й топилися в болотах, і багато було копанок на селі, де вода була зовсім червона, як кров.

Євтихій хотів і свої фарби знищити, та дуже вже стало шкода. Надто що мати найняла його в далеке село, а там про фарби нічого й не знають,—він сховав їх разом із зошитами на горищі й пішов до куркуля починати свій трудовий шлях.

Так скінчилося його захоплення малюванням, і згадав він про нього й про фарби тільки через багато років у дні найлютішого гора своєї малої сім'ї.

РОЗДІЛ VI

Коли Оксана заснула, знесилена важким горем, Євтихій тихо, немов крадучись, устав з ліжка. У вікно світив ясний окраєць місяця, і в його фосфоричному світлі чітко вирізьблювався дорогий профіль сина на завітчаному столі.

— Місяць — як часник! — одразу пригадалося Юркове визначення неповного світила. Євтихій ішов з ним увечері од

кооперації, хлопець мрійно дивився на небо, щось думав і несподіваними порівняннями характеризував зірки, зубок місяця, рухливі хмарки й вишневу заграву од заходячого сонця. Були ці порівняння несподівано точні і неповторні, важко додуматися до них дорослій людині, і тільки спостережливе око дитини могло підмітити їх. Євтихій слухав синову мову і впізнавав у ній свої дитячі напівсвідомі відчущання. Тільки, висловлені Юрком, вони набирали чіткої закінченості і ясної простоти.

Невимовно гордий з розумного сина, молодий батько захлинявся почуттям любові й захоплення, йому здавалося, що розумнішої і вродливішої дитини не знайти в усьому селі, в усьому районі, в усьому світі.

І чим більша була його любов тоді, тим тяжче горе напосідало тепер, коли замість живого, рухливого і говіркового хлопця перед ним лежить тільки мовчазне непорушне тіло, як неповторно прекрасний футляр мертвого життя. І немає тієї сили в світі, що оживила б його, хоч би й віддав для цього Євтихій усю свою кров, усі свої м'язи, всю молодість.

Безсила лють, ідуча і млосна, опановувала всю його істоту; задиханий, він випив повний кухоль холодної води і, підійшовши до стола, крутнув вимикач. На його щастя, млин працював і цієї ночі — хату заповонило яскраве електричне світло.

Євтихій тихенько взяв з постелі свою подушку і, обережно підвівши задубіле Юркове тіло, підклав її під нього так, щоб тіло було в напівлежачому стані. Підіймаючи обома руками, він притис до себе мертвого сина. До лиця доторкнулася його холодна щока. Євтихій здригнувся, і моторошний страх несподівано видавив на його чолі рясні краплі поту. Йому раптом здалося, що це великий гріх турбувати спокій мертвого сина, на пам'ять спливали найстрашніші жахи з дитячих казок і бабусиних забобонів, серце сильно билось і стискалося. Заговори Юрко, як у тих містичних казках, воно не витримало б і розірвалося, як не хотілося Євтихієві, щоб якимсь чудесним чином оживити мертву дитину.

З трудом уклавши в потрібній позі неповоротке і чомусь непомірно важке тіло сина, Євтихій озирнувся по хаті, побачив на ліжку розчервонілу від сну дружину, невимовно рідну, помітив під полом рябе щеня, що безтурботно спало, витягнувши крихітні ніжки, глянув на звичні речі хатнього вжитку і швидко звільнився від забобонного жаху, що так раптово схопив його за самісіньке серце.

Діставши з плетеного сундука ще з вечора відшукані на горіщі олівці й зошит товстого олександрійського паперу, Євтихій сів коло стола і почав пильно вдивлятися в скляне дороге лице. Він дивився на нього довго, доки обличчя ожило і заграло густим рум'янцем і ніжними ямочками на щоках,—

живий Юрась лежав перед Євтихієм. На якусь хвилину він забув про нещастя і захоплено почав переносити дорогі риси на папір.

Хоч Євтихій малював тільки в дитинстві, та й то в зв'язку з партизанськими фарбами, проте, спостерігаючи мальовничі явища природи,—чи то пейзаж який, чи гурт вродливих святково вдягнених людей, чи горду голову ситого коня, чи плавкий літ яструба або іншого птаха,—він завжди в своїй уяві виводив лініями й фарбами чіткі відбитки баченої краси, і йому часто здавалося, що візьми він олівця в руки—не важко буде передати все це на папері.

Та приводу взяти до рук олівець не було, і Євтихій може ще довго чекав би нагоди дізнатися, що вийде з його певності, коли б не страшне горе і поїздка до містечка з пристрасним бажанням зафіксувати дорогий йому образ.

І от цієї ночі, в неповторній обстанові, він уперше дорослою людиною взяв у руки малювальний олівець, одвоєваний партизаном Когутом. У молочному світлі електролампи напівлежить на столі мертвий син, спить на полу знесилена горем дружина, за вікном заливається соловейко і може перелякано позирає на дивну хату, що серед глибокої ночі одна на селі ясно горить малими віконцями, як химерний пароплав,—а Євтихій, як зачарований, у солодкому захваті виводить якісь лінії, обриси, намагається воскресити на папері образ живого сина. І тільки коли заніміють зовсім шкарубки пальці, він спиняється, одстає від себе малюнок і пильно дивиться на свою роботу. Тоді перегортає аркуш і на новому знову починає уперто водити олівцем. І дорого дала б тітка Ганна, щоб хоч одним оком глянути в той довгий зошит,—що він там черкає, чи ворожить чи що?

Вона вийшла на двір—уж горіла на сході світанкова зоря—і через город побачила, як пломеніють вікна в Євтихіїв хаті.

— Піти поглянути,—вирішила стара,—щоб часом чого не накоїли в лютому горі. Ой, тяжко ж їм, тяжко,—зітхала вона дорогою і, перебрівши через городи до Євтихіївої хати, тихенько зазирнула у вікно.

Те, що вона побачила, перевищило всі її сподівання. Як же, мертва дитина сидить на столі, як жива, а він очей з неї не зводить та все черкає, та все черкає, як навіжений, ну їй-бо божевільний...

Тітка Ганна в глибокому подиві припала до шибки і аж задубіла од дива і моторошної тривоги.

А Євтихій тим часом може вдесьте перегортав аркуш і все малював, малював, уже зовсім не почувавши пальців. Коли скінчив свою роботу над останнім аркушем, він далеко одсторонив його од себе, пильно вивчаючи очима. І диво дивне—тітка Ганна ледве не сплеснула руками—бий його

сила божа, чи ти бачив таке в світі, га, посміхається, ну їй-богу, посміхається, ач, як не заірже, тьху, свят, свят, свят, і це перед мертвою дитиною!—Євтихій радісно посміхався посмішкою переможця.

— Здурів. Ну да, з глузду зсунувся,—рішила тітка Ганна і перелякано кинулася од вікна.—Таки не видержав, сердечний.

Євтихій почув шерех за вікном і швидко закрив альбом. Зазирнувши в шибку і нікого не помітивши, він проте вирішив кінчати роботу.

Тихенько вийняв подушку спід Юрка, поклав його в позі звичайного мертвого, склавши руки на грудях, сховав альбом і, потушивши світло, ліг на постелі.

Та заснути він не міг. Перед очима, хоч вони були й закриті, весь час перегорталися сторінки альбома з усміхненими лицами Юрка. Вони були зовсім живі, ці обличчя, і, не зважаючи на те, що малював Євтихій олівцем, бачив він витвір своїх рук у ясному горінні живих фарб, синове лице рухалося, всміхалося, щось шепотіло, втішно мигаючи ніжними ямочками на рожевих щоках.

Коли Оксана прокинулася й підвелася на постелі, щоб вставати, Євтихій тихо захропів, ніби в кріпкому сні. Жінка дбайливо прикрила йому ноги і тихо встала з полу. Вмившись, вона взяла дійницю і вийшла з хати. Євтихій перевернувся на другий бік і через недовгий час таки міцно заснув без всяких сновидь, хоч перед сном він довго думав про Юрка і про пишну мальву на білому снігу.

Устав він з постелі розчулений і тихий уже тоді, коли сонце підвелось над деревами, втративши рожеву молодість раннього сходу. В дворі цюкав сокирою Нестір Бирка, мабуть кінчав труну. Оксани в хаті не було, вже по хазайству порається, треба й собі вставати, аж сором, що так заспав, хоч, правда, сидів довго.

Згадавши про ніч, Євтихій кинувся до сундука і вийняв альбом, геть чисто списаний нічними малюнками. Та вчорашньої втіхи з них сьогодні не було, ніби в сяйві ранкового сонця вони втратили найтонші риси і саме ті, що робили малюнки живими. Виглядали вони тепер трохи аж смішними, якесь дитяче возькання олівцем, тут товсто—видно сильно вже натиснув, а тут лінія нерівна, мабуть тремтіла рука.

Чим більше він дивився на свої малюнки, тим гіршими вони йому здавалися, незграбні й смішні, жагучий сором гарячив щоки, де ж пак, художник новий зголосився! З такими пальцями, як граблища, тільки олівцем і орудувати...

Спересердя Євтихій хотів розірвати зошит, але в сінях почулися чийсь кроки, і він притьмом сховав його в сундучок.

У хату ввійшла Оксана з оберемком пахучої росяної лепехи.

— Уже запах є,—печально сказала вона, розтрушуючи лепеху по долівці.—Треба було вчора сховати.

Від цих тихих слів дружини Євтихій знову почервонів.

— Встигнемо,—сказав він суворо, щоб приховати ніяковість, і почав одягатись. Та глянувши на дружину, він не витримав суворого тону. Надто вже жалка Оксанина постать, ніби горе пронизало все її тіло, стоїть вона до нього спиною, а по плечах видно, як глибоко страждає і мучиться жінка втратою сина. Одягнувшись, Євтихій підійшов до неї ззаду, обняв за тремтливі плечі і міцно поцілував через голову в губи.

У Оксани розчулено задрижала нижня губа, вона готова була знову вибухнути гірким голосінням і тільки на Євтихієве—люди йдуть—вона стрималася, здригаючись усім тілом і ковтаючи терпкий клубок, що нестерпно здавлював горлянку.

В хату ввійшла тітка Ганна. Сторожко оглядаючи Євтихія допитливими очима, вона торохтіла про потребу швидше ховати, доки не припекло сонце. Тоді підійшла до стола і, закривши міцно рот, ніби до великого запаху, поправила Юркові руки.

— Що це у вас цілу ніч світилося?—звернулася вона до Оксани.—Не спали і цю ніч, чи що? От біденька, не треба було мені такі вас залишати, а то вперся той Євтихій—ідіть та й ідіть...

— Ні, я спала,—щиро сказала Оксана.—Хіба може він уставав...

В хату сходилися люди. Десь далеко залунала, поволі наближаючись, пісня про юного барабанщика, що впав, підтятий кулею в бою. То йшли піонери віддати останню пошану малому Юрасикові, що загинув од нещасного випадку на п'ятому році прекрасного життя.

РОЗДІЛ VII

Поховали Юрка, на могилі поставили важкий дубовий стовп із бляшаною зіркою зверху, стовп прибрали квітами, а могилку школярки обсадили лисночим барвінком. І вже через тиждень барвінок густо розрісся, минучий дощ прибив землю, і, здавалось, стоїть ця могилка з давніх-давен, ніби тут ніколи й не воружено землю. Тільки свіжо обгесаний дуб нагадував про те, що лихо в когось недавнє, ще, мабуть, не зажили рани в нагорьованому серці, а напис на ньому говорив і прізвище того, кого спобігло нещастя...

Євтихій майже щовечора ходив на могилку крадькома од Оксани—кладовище якраз по дорозі в ліс. Бачили його там

люди і дивом дивувалися: ніхто ще в селі так не страждав за померлою дитиною та ще за такою малою, не інакше, як тронувся таки Євтихій, не дарма ото люди на селі гуторять, а жалко чоловіка, ой, як жалко, добрий роботяга був ку-уди.

А з Євтихієм таки справді коїлось щось незрозуміле. Після смерті Юрка він зовсім змінився, ніби набув нову вдачу. Говіркий і розважливий, він тепер ходив мовчазний, як тїнь, неголена борода костричилася цупким колодочками, і чорне волосся неохайно спадало на очі. Завжди чепурний, він не звертав тепер уваги на зовнішність, часто одна холоша штанів висіла нижче за другу, а довга сорочка матлялася на вітрі без звичайного ремінця. І навіть у тому, як скособо-чився колись стрункий чоловік—іде, ніби в одній руці важке відро з водою несе,—видно щось незвичайне для нормаль-ної людини.

Тільки світло, Євтихій ішов у ліс і повертався додому вночі після звичайних одвідин кладовища. З горя й недо-їдання він швидко схуд, і на блідому лиці ще більше костри-чилася його неохайна борода.

Поволі люди почали забувати про справжнього Євтихія і почали його приймати таким, як є, з усіма новими химе-рами. В їхньому ставленні до нього з'явилася якась вибач-ливість, що за нею ховалося почуття зверхності, все частіше й частіше Євтихія поблажливо ляскали по спині при немно-гослівних розмовах, і вже коли б він і хотів про щось погово-рити, то співбесідник однаково поспішав,—що, мовляв, говорити з ненормальною, хоч і симпатичною людиною!

Така чоловікова поведінка непокоїла Оксану. Адже вона сама не менше любила Юрка, а може ще й більше,—сказано, материнське серце,—проте минають тижні, і горе, хоч яке воно велике, а в роботі забувається, що не кажи, а він, як причинний, на кладовище все ходить, нема щоб на збори піти чи там у правління—люди вже сміються, за божевільного мають.

Якось допекли Оксані чужі плітки,—дійшли вони до неї в усій своїй базарній відворотності,—і жінка вирішила пого-ворити з чоловіком про все, що наболіло на серці. Євтихій вислухав уважно, але не сказав нічого і тільки тієї ночі майже до світання просидів на кладовищі.

Час ішов, дні змінювалися ночами, ясна година дощем, вітрами, спливали, як за водою, тижні, а Євтихій все ще не одходив. Знав він тільки свій ліс і кладовище, в домашнє господарство не втручався, з людьми майже не говорив, та й вони почали його уникати. Оксана і та поволі починала звикатися з таким становищем, вона волею-неволею ставала головою дому, ходила на степ заробляти трудодні, одвіду-вала всі колгоспні збори й наради і чимдалі частіше забувала навіть розповідати про них мовчазному чоловікові, а коли

він вчасно не приносив загаданої води, то й кричала на покірного мужа, як і годиться справжній господарці.

Хто зна, чим би все це скінчилося, може так і заkostenів би Євтихій, сам повіривши в свою ненормальність, робив би в лісі чи десь в колгоспі, бо вже підносилось на правлінні питання, що ліс треба доручити комусь розумнішому, і хоч одказав тоді Сергій розумасі, що Євтихій йому в професори годиться, а все ж незручно, та на третьому місяці після Юркової смерті сталася подія, що одразу припинила всі химери горопашного чоловіка і повернула йому втрачений світ.

Якось уночі, розніжена мужською ласкою Оксана, між іншим, похвалилася чоловікові, що вона вагітна.

— Давно? — враз схопився на ліжку Євтихій.

— Третій місяць. Ото скоро після Юрасевого похорону мабуть зайшла, — многослівно відповіла жінка, здивована такою незвичайною рухливістю чоловіка.

— Що ж ти й досі мені не говорила? — весь засяв Євтихій.

Оксанина звістка враз зробила його самим собою, він сидів на постелі, знову стрункий і широкоплечий, і вираз чоловічої гідності з'явився на його лиці.

Жінка хоч і не бачила в темряві, що робиться з її чоловіком, але одразу відчула його перетворення, бо розгублено одказала: — Та ти ж мовчав усе.

— От дурочка, — просто сказав Євтихій і владно обійняв її за стан. — Дивачка!

Невимовно радий звістці, він шепотів їй найніжніші слова гарячої ласки, як у перші місяці їхнього спільного життя. А Оксана заходилася від глибокого сорому. Де ж, повірила людям і, замість допомогти чоловікові в горі, сама його топила, кричала на нього, таку радість ховала, думала, не дійде вона до нього, мовляв, байдуже йому до всього, аж воно...

— Я таки здорово дурна, — тихо вимовила вона, дивлячись у темну стелю. — Прости мене, Євтихій.

І коли б у хаті було видно, Євтихій побачив би, як з її великих очей викотилися дві великі сльозинки. Він висушив би ці сльози гарячими поцілунками. Безмірна вдячність і ніжність до дружини наповняла всю його істоту; тепер, коли все минуло, він сам відчув, на краю якої прізви стояла його свідомість. У-у! — аж страшно, — Євтихій здригнувся й ще міцніше притиснувся до дружини.

Другого дня Євтихій, тільки прокинувся, одразу дістав бритву і, добре наточивши її на бруску, чисто виголив своє заросле підборіддя. І з бородою ніби впало додолу все його дивацтво. Перед Оксаною стояв той самий Євтихій, що й до Юркової смерті, тільки блідший на виду та з очима, глибоко запалими під високим лобом.

Добре поснідавши,—притуплений апетит враз збудила чарка настоєної горілки,—він пішов у ліс і з небувалою ретельністю підрубував всохле гілля, вивернуті корчі, маркерував галявину для посадки.

Того вечора на кладовище він не пішов.

— Мертвому мертво, а живому живе,—подумав Євтихій, і йому враз зробилося ніяково. Він глянув на свою поведінку очима односельців і відчув усю її химерність, хоч тоді йому було совсім байдуже до того, що говорили на селі.

З лісу він пішов просто в контору колгоспу—справ накопичилось хто зна скільки, добре, що за молотьбою правління було не до лісу, та й осінь надходить, треба шовковицю садити.

В конторі відбувалася нарада бригадирів. Коли Євтихій з'явився на порозі й голосно привітався, всі глянули на нього здивованими очима, як на мерця.

— Здоров, здоров,—одказав дехто тим поблажливим тоном, до якого вже почав був звикати Євтихій.—Давненько не заходив, давненько.

Та тепер цей зверхній тон різнув його слух, як бритвою. Він хотів відповісти щось уїдливе й зле, але, згадавши, що це нарада, стримався.

Сергій тим часом виліз ізза стола, міцно обняв друга і, уважно оглядаючи його, запитав:

— Видужав?

— Видужав,—весело сказав Євтихій і зашарівся.—Та я й не хворів, так щось набігло...

— Я ж казав, що він швидко прийде,—звернувся Сергій до бригадира, так, ніби розмова на раді тільки й ішла що про Євтихія.—Ну, будемо продовжувати. Слово має третя бригада. А ти, Євтихій, почекай, підемо разом...

Після наради Сергій пішов проводити Євтихія аж додому. Про справи домовилися в конторі, і дорогою коло воріт голова колгоспу почав одразу прсщатися.

— Ну ні,—сказав Євтихій.—Це вже дзузьки. Я тебе не пушу. Ходім повечеряєм, тоді й підеш. І так, як ще на похороні був, так більше й не заходив, друг називається...

— Жнива, що ж ти хочеш. А таки свиня я, що не зайшов, хоча й ти міг прийти.

— Ну, я, вважай, хворий був,—серйозно сказав Євтихій.—Тепер аж дивно.

— Я знав, що це мене. Хоч що мені не говорили.

— Ну, так пішли. Знаєш,—таємниче прошепотів Євтихій і весь загорівся тихою радістю.—Скоро тобі знову в мене кумувати...

— Да?—зрадів Сергій.—Ну, за це ходім повечеряємо і навіть вип'ємо, якщо є.

— Є,—весело одказав Євтихій.—Оксана дістане.

Увійшли в двір. Під ноги Сергієві з лютим гавканням кинулося щеня.

— Ну, ну, ти, пішло вон! От кляте щеня...

— Да, добра собака буде. Клята. Як же його звати?

— Тьху, чорт,— вдарив себе по лобі Євтихій.— Та воно ще й досі без імени бігає, я й забув про нього. Хіба може Оксана якось охрестила?

В хаті застали Оксану всю в сльозах. Вона сиділа коло стола під сліпучою грушею електролампи і, взявшись за голову, тихо плакала.

— Що з тобою?— стривожено кинувся Євтихій і враз зблід. Його пронизала страшна думка.— Може пошкодилася?

— Ні,— витерла сльози жінка, вітаючись за руку з Сергієм.— Так, Юрка згадала. Знайшла оцю книжку, аж він тут чисто, як живий...

Вона вказала на розкритий альбом, що лежав на столі.

— Гляньте, Сергію, як вилитий. Ви ж пам'ятаєте Юрасика?

— Та кинь, Оксано, що ти показуєш?— Засоромлений, як хлопець, спійманий на лихому, Євтихій схопив альбом.— І знайшла. Хотів порвати, та забув.

— Дай сюди, не будь маленьким. Ну, давай подивлюся. Це ти малював?

Сергій рішуче потягнув до себе альбом.

— Що ти мене соромишся?

— Та це ще од хвороби...

— Ну, добре. Дай я подивлюсь, я нікому не скажу.

Євтихій випустив зошит, і Сергій, сівши до стола, почав розглядати малюнки. Оксана й собі ще раз нахилилась над альбомом.

— А справді здорово,— захоплено глянув на Євтихія Сергій.— Ну, знаєш, як така хвороба, то ти вже краще хворій. Це ж знаєш... Це ж художник з тебе не абиякий.

— Таке, вигадуй.

Євтихій підійшов до стола і собі глянув на малюнки. Тепер вони йому здавалися зовсім чужими, ніби малював хтось інший, не він, і малював далекі не погано; в цих малюнках то там, то тут схоплено найхарактерніші риси Юркового лиця. Глянувши на око чи на рот, уявляєш собі хлопця, як живого...

— Я тобі кажу, що це здорово,— серйозно говорив тим часом Сергій.— Це ж ти ніде й не вчився, а якби підкваліфікувався, то їй-бо хіба ж так малював би.

Оксана й собі захоплено дивилася на чоловіка, на його засоромлене лице, на великі руки, на шкарубкі пальці. Він розкривався перед нею зовсім новою, несподіваною стороною. І невловима тривога опанувала її.

— Коли ж це ти малював, що я не бачила?

— Уночі, як приїхав з містечка,— все ще розгублений відповів Євтихій.

— Он воно що,— згадав Сергій,— тепер я розумію. То ж на селі говорили, що ти на чорній книзі кров'ю писав перед мертвим. Видно, хтось підгледів, як ти малював...

— Тьху, собачої віри язики,— вибухла гнівом Оксана на плітки, що їм і сама була почала вірити.— Отакого наплетуть на людину.

— Ат, не зважай...

— А більше ти нічого не намалював?— допитувався Сергій.— Тільки по правді признайся.— Нічого... хіба...

— Хіба що?

Євтихій зам'явся, якусь хвилину думав, а тоді рішуче махнув рукою.

— Ну, та вже покажу. Тільки ж глядіть, нікому не розповідайте. Добре?

Він вийшов у хижку, дістав за кошем ще більший альбом і вніс у хату.

— Ось,— показав він на аркуш.— Це мені снилося.

Сергій і Оксана кілька хвилин мовчки, як зачаровані, дивилися на картину. Євтихій стояв збоку і з незвичним тремтінням трохи здалеку дивився на свою роботу.

— Ух, холодно,— здригнулася зрештою Оксана.— А дитина гола.

— Да,— пильно подивився на Євтихія Сергій.— Тут нічого не скажеш. Що ж воно означає?

— Не знаю. Снилось мені таке.— Євтихій хотів узяти картину, але Сергій не дав.

— Почекай, дай ще раз подивитися.

Він знову втопив очі в рожевого хлопчика, що сидів на синюватому снігу, в чому мати народила, перед квітучою мальвою, яка виростала просто з снігу. Віяло од картини лютим холодом, і невідомо, що його викликало, чи холодна передранішня заграва, чи зеленуватий колір неба, чи тонко змальоване дитяче тіло на холодному снігу.

— Що ж ти таке малюєш... маячіння якесь,— закусив губу Сергій.— Аж неприємно.

— Де неприємно? Страшно!— додала Оксана.— І хлопчик на Юрка схожий.

Євтихій взяв альбом.

— Це в лісі малював. Хотів озеро— не виходить. Ось бачиш, скільки пробував,— він перегорнув щось десять зіпсованих сторінок.

— А це вийшло. Днів шість малював, а тільки тричі й змів. Розумієш? Як живий сон перед очима щодня. А як намалював— пройшло.

Якусь хвилину всі троє мовчали, думаючи кожний по-своєму про одно. Потім Оксана захопилася.

— Що ж я сиджу? Люди їсти хочуть, а я розсілася.— І вона заметушилася коло печі.

— Де ж ти фарб дістав?— запитав після мовчанки Сергій.— У містечку?

— Ні на горищі. І фарби і зошит. Це ті, що Махтей Когут одвоював. Пам'ятаєш, як „Верный“ розбили. А я у школі трохи малював.

— А, пам'ятаю. І збереглися ж, ти глянь.

Посідали вечеряти. Оксана поставила на стіл гранчатий графинчик з настояною горілкою, і він поволі почав порожніти. Друзі вже після першої чарки розговорилися ще більше, згадували дитинство, школу, бачені епізоди з громадянської війни й місцевих героїв.

— А Когута я недавно зустрів,— розповідав Сергій.— Був у центрі на зльоті, так і він прийшов. Хто тут, каже, з Енського району? Розшукав мене і признався, каже, я теж, мовляв, з вашого села. Довго розпитував про всіх наших дядьків, звів, про старіших. Нас він не знає, без нього поросли. Старіє уже чоловік. А де саме працює, то я й забув. Пам'ятаю, що з картинами діло має, керує цим ділом у всьому краї. От.

— Виходить, не даром у денікінців фарби одвоював,— зауважив Євтихій.

— Ти диви, а й справді,— дивувався Сергій.— Я ж добре пам'ятаю ці фарби, сам оберемонок привіс. Ще на такому вони картоні з вирізом для пальця... Ну, та хіба вони мені були потрібні? Так і позакидав десь, а хоч мати потопили...

Довго точилася дружня розмова. Час минав непомітно. Коли заспівав перший півень, Сергій почав збиратися додому. Із світом у степ треба. Молотьба.

Виряджати пішли і Євтихій і Оксана.

На Сергія знову накинулося рябе щеня, і так люто, що Оксані довелося брати його на руки.

— Ну, то як же ви його охрестили?— жартував Сергій.— Незручно ж собаці без імени жити. Рябком, чи що?

— Справді, стара,— звернувся Євтихій до дружини.— Ти йому ще ніякої клички не дала?

— А ні. Як лізе— скажу пудзі, то він і одійде. Та хай буде Рябком. Рябе ж.

— Ні, знаєш що?— трохи аж урочисто сказав Євтихій, мабуть спідпитку.— Прийшов він до нас у важкий день... то нехай буде Важко. От.— Нехай Важко,— згодилася Оксана.

— Важко, Важко. Чого ж, і це кличка,— схвалив і Сергій. Ну, бувайте. То ти ж, Євтихію, не чудій більше і діла того не кидай, чуєш?

— Чую,— одказав Євтихій. Він міцно обняв друга, і вони на мить застигли так, облиті молочним сяйвом круглого місяця. Зачарована прекрасним видовищем, жінка змахнула з куточка ока сльозу зворушення— до самого серця дійшло їй високе відчуття щирої мужської дружби.

РОЗДІЛ VIII

Як не ховався Євтихій з своєю химерною пристрастю до малювання, що так раптово народилася після несподіваної Юркової смерті, але проникливе око цікавих односельців підгледіло його скрізь. І в кущах перед озером у лісі, і в молодому сосняку, ба навіть у власній повітці,— де тільки він не з'являвся з незвичним зошитом і олівцем чи пензлем, всюди його хтось бачив, чи діти, чи сусіди, а як у неділю, то й так цікаві подивитися на Євтихієве малювання. Хтось неодмінно до нього підходив, зазірав у альбом, заважав працювати.

Та після того, як його підбавьорив Сергій, Євтихій перестав уже й критися— однаково шила в мішку не утаїш, та й що тут власне поганого, коли людина малює, хай бавиться чим хоче, аби робота була справна, а я ж дбаю про ліс, як і раніше, коли не краще.

Вирішивши це, він, уже не криючись, ішов до лісу просто дорогою, з альбомом і фарбами в руках і з сокирою за поясом. В лісі не сідав потай у кущах, а, скінчивши звичну роботу, обирав найзручніше місце і звідти змальовував краєвид, сине небо, вечірню заграву, гру світла, якесь цікаве дерево, найчастіше сухе— голе од листя, воно чітко вирізьблювалося на зелені лісу і непорушно стриміло крихкою верхівлею в синьому небі, як готова гравюра, тільки дивись, і малюй.

І як тільки почав Євтихій виявляти свою спритність одверто, одразу й цікавих поменшало, більше часу для роботи лишилося, не треба вже було переривати малювання й згортати альбом, а як зазірне хто з малих, то й послати можна своєю дорогою, дорослий же й сам довго не затримається.

Та хоч він і набрав попереднього вигляду, ходив чисто одягнений, завжди голений і на кладовище навідувався тільки раз, щоб змалювати Юркову могилу, але така вже інерція— з легкої руки тітки Ганни котилась селом слава про Євтихієве божевілля, де ж, на старості літ— хіба ж то молодий, як тридцять літ стукнуло,— та цяцькуванням зайнявся, як малий.

А коли дійшлися чутки до діда Лаврентія, то він аж головою похитав.

— Чудасія,— просторікував старий.— Глянь, аж котрого стукнуло. Правнука, га? У нього ж і прадід — Єрехтеєм звали— ще я, вважай, хлопчам гуляв, так теж диваком був. Зате й у тюрмі сидів, а що вже горілку пив, то одведи господи.

Із безладної розповіді старого виходило, що й прадід Євтихіїв мав пристрасть до малювання і що вона, ця пристрасть, його навіть до тюрми довела. Як саме, про це Євтихій дізнався трохи пізніше. Та й ці плітки до нього нечасто доходили, Оксана теж до них звикла, не звертала уваги,— аби для неї чоловік був хороший, а що інші про нього кажуть,

то байдуже, ще навіть краще. Чужі молодіці не зазіхатимуть, як раніше, хай їм абищо. Ото тільки побачать чорні брови, стрункий стан і широкі плечі, то вже й вішаються, просто сором...

Оксана з серцем згадувала Євтихієву прихильність до вродливих молодіць і лічила дні, що залишалися до пологів, хоч днів було ще багатенько; коли б тільки не почав у гречку стрибати, як до Юрка було. А народився хлопець, і як одрізало, просто змінився чоловік.

Проте Євтихієві було не до молодіць. І правда, він і раніше в гречку стрибав тільки в ревнивій Оксаниній уяві, але любив поговорити й пожартувати з вродливими жінками, неприховано милуючись красою лиця чи струнким станом. А тепер усю свою увагу він переніс на ліс, на величну природу, що його оточувала, й все малював, малював, користуючись для цього вільною хвилиною. Заходилося на осінь, година стояла суха й тиха, лісом літало біле павутиння, спливаючи просто з голубого неба. Сонце креслило свою щоденну путь нижче над деревами, в його скісному промінні горів ярим золотом падолист, а чорні стовбури дерев стриміли до неба в сонячному бринінні, як грубі мачти затонулих суден у прозорій воді. Одцвіли лісові трави, осипали животворче сім'я і покірно засихали, ще й тепер паруючи прекрасними запахами плідної осені, терпкими й пряними, як міцне виноградне вино.

Час малювати пейзажі найкращий, ніколи не горить стількома барвами ліс, як восени: червона, чорна, зелена, коричнева і неповторний колір голубого неба, — вони причаровують око не тільки нашого художника, молодого й зеленого в своєму творчому становленні, як соковитий пагінок крихкого дерева весною. Євтихій уявляв собі, як у таку пору, оце зараз, сидять десь у лісах серед такої ж краси справжні художники і смілою рукою переносять прекрасні мінливі фарби золотої осені й навіть запахи її на папір чи полотно. І який жалюгідний виглядає Євтихій із своєю мазнею порівняно з справжніми митцями і їхніми картинами, він, що не бачив тих художників, але цілком ясно уявляв собі їхні витвори. Ось вони. Євтихій брав шмат пейзажу, який тільки сягало око, обрамляв уявлюваними рамками, і перед ним горіла неповторна краса прекрасної осені.

І після таких думок Євтихій відчував, як порожньо стає в голові, меркли очі, з незграбних рук випадає пензель; безсилий перенести на колір живі фарби, він уставав і ходив по лісі лютий, аж чорний, лякаючи зустрічних дивним поглядом гарячкових очей.

Його дошкульно пекли муки розбурканої творчості, не підпертої потрібною вмілістю; лише після довгого ходіння, стомлений, він міг братися за пензель чи за олівець, щоб через деякий час знову кинути їх у безнадійному розпачі.

Чимдалі приступи таких страждань частішали. Все більше відчувалася прірва між Євтихіївим відчуванням краси і виінням її передати. Головне, нікому було допомогти, нікому навіть порадити, як треба вчитися.

Не раз зарікався Євтихій не брати більше до рук альбома, одного разу хотів навіть спалити всі малюнки й фарби, та не дала Оксана.— Хай лежить, як не хочеш, то дитина підросте, бавитиметься!— Але минав день, і він знову брався за своє, починав малювати, борючись із сумнівами й припливами творчого безсилля.

Одного разу Сергій повернувся з столиці й привіз Євтихії новий альбом та пачку великих аркушів олександрійського паперу.

— Оце альбом тобі, а на папері намалюй для контори п'ять портретів. А то ти все малюєш хто зна й що,— жартував Сергій.— Хіба ж на снігу таки виросте рожа?

Зраділий з уваги друга, Євтихій щиро взявся за роботу. Він дістав портрети вождів, прикріпив папір на аркуш дикту й почав запально працювати. Хоч він і малював із готових зразків, не бачивши оригіналу, проте намагався в кожний образ вождя вкласти своє відчування його особи, і це своє, невловиме і разом помітне, таки грало в його портретах, вибило око, примушувало з увагою придивлятися до виразу лица, шукаги, де сховане те, що так оживляє картину.

Щось тижнів за півтора портрети були готові. Хоч Сергій і забігав декілька разів навідуватись, як посувається справа, але Євтихій роботи не показував, доки не скінчив усієї.

— А паперу вистачить? Не попсував?— жартував Сергій.

— Ні,— посміхався Євтихій.— Пару аркушів зіпсував, а три ще й лишніх.

Навіть коли зазірала на незакінчену роботу Оксана, і то Євтихій клав пензля й незадоволено морщився, намагаючись швидше залишитися самому. І тільки коли портрети були цілком готові, він сам пішов у колгосп кликати Сергія.

— А чого ж ти не привіс сюди? Тут би й народ побачив,— сказав голова.

— Устигнуть. Може воно таке, що й на стіну сором ліпити.— Євтихій почервонів, як школяр.— Тобі одному хочу показати спочатку.

— Ну, тоді зараз підемо,— згодився Сергій.— Та гляди, зіпсував мені папір— з трудоднів вирахуємо,— додав жартома.

Дома Євтихій влаштував цілу виставку. Закінчивши роботу, Оксани він уже не стидався і поприколював портрети на стінах хати голками.

— Здорово!— сказав Сергій після довгої мовчанки.— Хоч кінь у наркома і не підкований, зате нарком, як живий. І тут ось рука ніби не так трохи, проте лица, ну чисто, як справжні. Я в кіно усе політбюро бачив.

Вивішені в конторі й заведені в рамки під склом Євтихіїві портрети справили на селі велике враження. На них ходили дивитися, як на виставку, довго роздивлялися, і хоч односельці висловлювали дрібні критичні зауваження, проте подив і повага до художника зростали з кожним днем. Навіть дід Лаврентій прийшов якось у неділю в контору, мабуть з півгодини роздивлявся на портрети підсліпуватими очима, хвалив масть наркомового коня і прицмокував язиком од задоволення.

— Ну да... ну да ж, отак і дядько Єрехтей малював, чистісінько. О, то бідовий був чоловік. А що вже п'яниця! Світ таких не видав.

Дід Лаврентій знову згадав Євтихієвого прадіда і тут же таки докладно, хоч і не зовсім плавно розповів, за що старий неборака потрапив у царську тюрму аж на цілих шість місяців.

Химерна пригода всіх розсмішила до того, що й сам дід Лаврентій не витримав, — хоч він ніби й не говорив нічого смішного, його рожеве, порізане зморшками лице старої дитини розплилося, і він захлинувся голосним реготом.

РОЗДІЛ ІХ

Була субота, і Євтихій вирішив раніше покінчити свої справи в лісі, щоб ще за сонця повернутися додому. Оксана назагадувала десятки діл ще зранку — кізяки з кошари викидять — осінь, треба, щоб гній на городі був, а не на подвір'ї, та й коров'ї мокро, мабуть з самісінької весни не чистили загороду, а ще хазяями звемося, аж сором. І телятник утеплити треба, швидко повіють сіверкі дніпрянські вітри, таки неодмінно треба дочекатися холодів. За тим малюванням світу не бачиш, усе в ліс і дивишся, як би хутчіш втекти та сісти за свої зошити.

Євтихій ішов дорогою і весело всміхався на уявлюване бурмотіння молодої дружини — мила ж вона і хороша, а вичитує щодня, щоб не забував домашньої роботи за малюванням і — смішна така — вона ще й досі ніяк не добере, добре те, що чоловік її малює, чи зле, ніби, з одного боку, й хороше, ач картини в конторі висять і люди їх хвалять, а голова колгоспу — так той і не намилюється з Євтихія. Коли ж є і такі люди, що пристрасть його божевіллям пояснюють, кажуть, його й прадід такий чудний був, до тюрми домалювався, та й на хазяйстві значігься його малювання, зовсім одбивається од рук, усе на мене та й на мене, а в мене руки тільки одні та ще й вагітність... Довівши нитку Оксаниних думок до цього місця, Євтихій трохи аж зніяковів. — Справді, свиня я, знаю тільки свій ліс і млівання, а весь двір і хату на неї поклав, нема, щоб пожаліти.

Він яскраво уявив собі дружину так, як вона стояла вранці коло осяяної сонцем хати. Білява, з кучерявим льняним волоссям, заплетеним по-дівочому в одну косу, з великими блакитними очима й маленьким вишневим ротом на свіжому лиці, вона виглядала ще зовсім юною, і тільки високі роздвоєні груди під легкою кохтиною та чітко окреслений живіт видавали в ній молодицю. Молода й росла, стояла вона в золотому промінні ранку, вдивляючись мужеві вслід, і на її рожевому лиці не було вже й сліду того важкого горя, що спіткало її кілька місяців тому. Усю свою любов вона тепер перенесла на маленьку істоту, що помітно росла і стигла під серцем, про неї одну були її думки, і не було в них місця мертвому, горі сплигло, як важкий сон, і знов почалося щастя плідного існування.

За сім років спільного життя Євтихій вивчив дружину так, що міг безпомилково читати її думки, як по написаній книзі, і часто насамоті він довго плів стрічку її мислів, ніби забуваючи про свої, а коли в цей час підходила Оксана, вона, здавалося, одразу перебирала цю стрічку до своїх рук, бо говорила так, ніби незримо була присутня й сама нашіптувала Євтихієві свої думки. Може це й було те, що зветься спорідненням людських душ, може саме це є вершиною розумної любові двох людських істот.

Євтихія опановував мрійний і розважливий настрій, знов, як не раз насамоті, в голові з рожевої імли літ впливали чіткі картини пережитої радості і горя, любові й зненависті, і в усіх цих картинах поруч нього завжди виростав рідний образ Оксани, що ніби з дитинства була призначена йому долею, мила й дорога... Він прискорив кроки, щоб швидше побачити рідне лице і дорогий округлий живіт, в якому росте нове життя, життя його, їхньої дитини. Велика любов до дружини наповнювала груди, вирувала в голові тисячами думок, стигли бажання зробити для неї щось безмірно дороге, як подарунок новому життю, що врятувало його самого і покликане до незвичайної творчості.

У селі, коло килимарні, Євтихія спинила Наталка Цаподой, завідувачка майстерні. Побачивши його ще здалеку, вона очікувала коло паркана.— А я хотіла оце до тебе додому йти. Здрастуй. Добре, що побачила.

— Здорова,— одказав Євтихій.— Чого ж, милості просимо. Заходь.

— Ні, ми вже тут побалакаємо. Заходь до нас, посидимо на призьбі, я тобі розповім про одне діло.

Євтихій згодився.

— Якщо не довго, то давай, бо сильно поспішаю. Діла дома — гора ціла.

— Ні, справа коротка, хоч і важлива, — сказала Наталка, сідаючи поруч Євтихія на призьбі. — Як тільки тобі її розповісти, з якого краю? Розумієш, весною в місті буде велика виставка. Вишивок там, килимів, іграшок різних, посуду тощо. Вроді усього того, що робить народ.

— Ну, розумію, — сказав Євтихій. — То при чім тут я?

— Ти, звісно, ні при чому. Про тебе я згадала, як побачила в колгоспі портрети. Розумієш? — Наталка на якусь мить спинилася, ніби зважуючи, чи таки по тій адресі звернулася. — Розумієш, наша килимарня досі ткала килими за стандартними зразками, що їх надсилали з килимспілки. А для виставки треба виткати щось інтересне і таке, щоб ткав і малював простий колгоспник. Ну, щоб була народна творчість, розумієш?

— То ти хочеш, щоб я намалював, — догадався Євтихій. — Так?

— От - от, — зраділа Наталка, ніби Євтихій уже згодився. — Намалюй якусь інтересну картину, а я витчу. Ой, витчу ж, — гаряче заговорила жінка, помітивши в Євтихієвих очах нерішучість. — Їй - бо, ніхто так не витче на всім світі. Я вже ночей не посплю, очей не пошкодую, а вже для виставки витчу так, як ніхто.

— Ти така, я знаю, що ти витчеш. А тільки я не намалюю, от у чому біда. Хіба ж я гараздий, таки подумай сама. Та ще для виставки ...

— Намалюєш, — пристрасно умовляла жінка. — Я ж знаю, що ти намалюєш. Бачила ж я твої портрети. Та й допоможу я, ось побачиш. У малюванні я нічого не тямлю, зате в фарбах — перша порадиця. Та ми з тобою такий килим зробимо, що вождям у Москві не соромно буде показати. Ти тільки намалюй і побачиш.

Євтихій спочатку був рішуче одмовився — і теми немає, та й кольори треба особливі, і пальці в мене не туди стоять. Куди мені, хіба мало в місті, а то й у містечку художників? Крім того, це ж мабуть треба на полотні малювати, а я й на папері ледве дряпаю, і полотна в мене немає і фарб таких. Махтеєві фарби тільки на папері пишуть, розумієш? Акварель то, на портретах бачила?

— Бачила, — говорила Наталка. — Фарби будуть, яких захочеш. І полотно й усе, що треба. І грошей спілка дасть, як добре намалюєш, та ще й грошей може більше заробиш, ніж я. Дивак ти, од свого щастя одмовляєшся. Треба, щоб, розумієш, колгоспник, самоука вроді, от. Ну, згоден, то я завтра і за фарбами поїду?

Пристрасна Наталчина віра в успіх справи і настирливе умовляння таки вплинули на Євтихія, і він згодився спробувати, якщо вийде — вийде, а ні — то нехай не сердиться, коли й фарби зіпсую і полотно.

— Нічого не зіпсуєш, — не журилася Наталка. — Я навідуватимусь, покажу, як і що. Трафарети наші подивишся, переznимати як. Це коли намалюєш, то треба ще одними рисками Perezнати картину на чистому полотні, під начиння кладеться. Розумієш?

— Ні чорта не розумію, — засміявся Євтихій. — Та вже раз узявся — спробую. Ну, бувай!

— Бувай, — ласкаво світила маленькими карими очима метушлива Наталка. — Так ти над темою думай. Щоб уже коли принесу фарби й полотно, ти мені розкажав.

— Як надумаю, то чого ж, скажу.

Та Євтихій лукавив. Думка намалювати картину в нього виспіла ще до того, а після розмови з Наталкою вона вже грала живими фарбами і не на папері, а на великому барвистому килимі, виткана спритною рукою досвідченої ткалі.

Але цією пригодою день Євтихія не закінчився. Субота приготувала йому ще одну зустріч. Не встиг він узятися за вила, щоб почати роботу в кошарі, як од хати до воріт з тонким гавканням кинувся Важко, цокнула хвіртка, і в двір увійшли дві жінки, одягнені по-міському. Одну з них, місцеву вчительку, високу й худу, з великими чорними очима, він упізнав одразу, як тільки вийшов із загороди, а друга, нижча, була незнайома. Вона щось швидко говорила до щеняти, весь час поправляючи на голові буйне волосся, що пломеніло на сонці цвітком рясної кульбаби.

— Ну й риж, — подумав Євтихій перше, що прийшло в голову. — Як самоварна мідь. — Він поставив вила до плетеної стіни кошари і пішов назустріч несподіваним гостям.

— Пудзі, Важко, — крикнув він на щеня. — Пішло вон, кляте. Заходьте Неоніло Никонівно...

— Що кляте, то кляте. Таке мале, а як тхір, — говорила вчителька. — Добрасобака буде. Здрастуйте, товаришу Шукайвода, я вам гостя привела. Знайомтесь.

Євтихій простягнув велику руку.

— Дуже радий, — знайшовся він після деякого замішання. — Євтихій Шукайвода. — Так говорили хлопці, коли знайомилися з міськими дівчатами в армії.

— А мое прізвище Копиток, — сміливо сказала золотоволоса жінка, дивлячись Євтихієві просто в очі. — Ліда Копиток.

Вона оглядала його зеленкуватими очима. Євтихій помітив у них якісь мінливі іскорки; чи то збуджена цікавість палахкотіла в них, чи росла прихована іронія з незграбного селяка, а чи може ще якісь почуття і мислі виникали в ладно скроєної жінки.

Євтихій не витримав погляду її метушливих очей і, щоб приховати ніяковість, почав запрошувати гостей у хату.

Але жінки категорично відмовились.

— Отут на призьбі посидимо, прекрасний вечір, а справа

у нас коротка, — сказала Неоніла Никонівна, сідаючи під хатою. — Ну, кажи, Лідо, що ти хотіла, раз притягла мене сюди.

— Скажу, — одказала товаришка, струшуючи шорстким волоссям, і Євтихій мимохіть прислухався, чи не йде од нього металічне дзвеніння, як од густого жмута золотих струн.

— Що ж у них за справа до мене може бути, дивно, — мигнула думка. — Мабуть щось за малювання?

Він запитливо дивився на гостей, особливо на незнайому. Та коли Євтихій придивився до неї ближче, то йому здалося, що він уже її бачив десь, а може давно-давно залишився в свідомості неясний образ, а тепер набирає фарб, оживає, стає разуче схожий на цю вертку жінку з дрібними рисами лица, рівним носиком, малим ротом і метушливим поглядом зелених очей. Ну да, десь я її зустрічав, — вирішив Євтихій, готовий слухати гостей. І золотоволоса жінка видно хотіла була починати розмову, власне продовжувати, вона вже й рота розкрила, та враз, схопившись із призьби, заніміла.

— Рубенс! — екзальтовано гукнула вона після паузи. — Справжній Рубенс. Ось кого вам треба малювати, чуєте, товаришу. Намалюйте її, як вона є, і ваше ім'я залишиться у віках.

Євтихій здивовано підвівся з призьби і глянув туди, куди показувала товаришка Копиток.

Од городу з повним кошиком червоних помідорів ішла Оксана. У жовтому мариві надвечір'я ставна молодиця з спокійним поглядом прозорих очей, що ніби прислухалися до великої таємниці життя, яка таїлася у неї під серцем, справді виглядала як яскравий повнокровний образ плідної осені. І цей спокій вагітної жінки, і стрімкі груди, що сполоханими голубами рвалися спід білої сорочки, і ніжно опуклий живіт разом із соковитими дарами землі в кошику — вони видавалися як спеціально задумана і майстерно підкреслена талановитим художником тонка деталь прекрасної картини.

Навіть волоока вчителька підвелася з призьби і замилювалася картиною, що її помітило спостережливе око Ліди Копиток.

Оксана відчула, що це на неї так пильно дивляться незнайомі люди, і почервоніла. З ніяковості вона взяла кошик в ліву руку і трохи втягла живіт, який досі бережно несла спереду як найдорощчу річ.

— Ви пробачте, — опам'яталася нарешті золотоволоса. — То ваша дружина? Ви їй потім розкажете, що наш інтерес до неї був чисто... художній. Добре? Щоб вона не образилася. Бо справді, я так на неї виричалася, що й зніяковіти можна. Але яка прекрасна натура, ви помітили? Ні, ви неодмінно повинні намалювати свою дружину, і саме в такому освітленні і на такому тлі. Город, левада і синя смуга лісу.

Весь час гуторячи, жінка знов сіла на призьбу. Вона все ще була захоплена Оксаною і, смакуючи картину, сипала десятками незнайомих імен. Рубенс, Рембрандт, Мікель Анджело, Васнецов, Рєпін — ці прізвиська різали Євтихіїв слух, як грані нерозкритої таємниці.

— Та почекай ти, Лідо. Почни спочатку, бо товаришеві Шукайводі здається, що ти забалакуєшся, — жартувала вчителька. — Це художниця з нашого містечка, — пояснила вона, — моя приятелька, приїхала на пару днів...

— А й справді, — спохопилась художниця. — Я й забула сказати свій фах. Тільки я більше педагог, ніж художниця. Викладаю малювання.

— То може ви й мене повчите? — вирвалося у Євтихія. Він аж затремтів у раптовому захваті, ніби знайшов найдорощу річ. — Ото добре було б.

— З охотою стану в пригоді, наскільки дозволять мої скромні знання, — урочисто промовила художниця і весело засміялася, показавши литий ряд маленьких білих зубів. — Я бачила ваші портрети і стільки про вас наслухалась, що вирішила неодмінно подивитися малюнки. Ледве умовила Нілу, щоб повела.

— Хіба така не умовить? — з робленою строгістю зауважила вчителька.

— Ну, ну, не сердься, Нілочко, бачиш, воно цікаво, товариш Шукайвода дуже цікава людина, тобто, я хотіла сказати, дуже інтересний художник, — перебила себе вона і раптом зауважила. — То чого ж ваша дружина не йде до нас, товаришу...

— Вона в мене соромиться, — швидко сказав Євтихій, — та й робота.

Оксана поставила помідори в сіни і поралася по хазяйству, сторожко позираючи на несподіваних гостей. Проте до гурту не підходила, хоч як їй кортіло дізнатися, про що вона так щебече, ота патлата пташка.

Художниця знову заговорила про портрети в конторі колгоспу. Вони їй дуже сподобалися, хоч і є в змальованих постах щось мужикувате, якась ніби навмисна стилізація під народ. А може то не стилізація, а просто результат неповного оволодіння рисунком...

Вона щебетала, зовсім не зважаючи на свого слухача, говорила з ним, як з товаришем по роботі, — добра половина сказаного нею не доходила до його свідомості, як він не вслухався в незнайомі слова. Та про стилізацію Євтихій зрозумів. Виходить, вона спостерегла те, що він хотів підкреслити в портретах свого, але зрозуміла його теж по-своєму.

— То покажіть нам свої роботи. Ой, який він неввічливий, — жартівливо докоряла товаришка Копиток. — Та й темно швидко стане.

— Що там показувати, — одмовлявся Євтихій. — Нічого. Ото портрети і більше нічого немає. Так, мазня одна.

— Ну, ну, покажіть, не прибідняйтесь. Я ж власне за цим і прийшла, щоб подивитись. Невже ви не покажете?

Вона знову глибоко зазирнула йому в зіниці і дивилася так кілька секунд, химерно розширяючи очі. Євтихій вирішив на цей раз не одводити погляду і з подивом спостерігав, як у неї все більшають і більшають чоловічки, — здавалося, ще трохи, і вони зовсім закриють білки.

Нарешті вона не витримала і спустила вії.

— Принесіть же, — прошепотіла одним губами і застигла в раптовій задумі. Неоніла Никонівна здивовано спостерігала цю німу сцену і, як тільки Євтихій пішов у хату за малюнками, одразу зауважила:

— Що з тобою, Лідо? Хм, аж дивно.

— Нічого, — розгонисто засміялася художниця. — Їй-бо нічого. А цей Євтихій, між іншим, дуже талановита людина.

— Так то так, але ти зважай на Рубенсову натуру. Як би вона за такі погляди лозиною нас не почакувала. Бачила, яким вовком дивиться?

— Ну, що ти, Нілочко, таке вигадала. Просто в нього дуже гарні очі. Волохаті такі і коричневі, як маленькі звірки.

З хати вийшов Євтихій, і жінки увірвали шепіт. Художниця зірвалася з місця і кинулась до альбому.

— Ану, давайте, давайте. Покажуйте, що у вас там. Уй, я навіть хвилююсь.

Вона справді аж тремтіла од нетерплячки, ніби в цих ось чорних палітурках тайлося щось таке, од чого цілком залежала її доля.

— Просто чудно, — дивувався Євтихій у думках. — Чорт, а не жінка. І до всього їй діло.

— Тільки не осудіть, — сказав він уголос. — Ніде не вчився, то так і маюю.

— Малюєте, треба сказати, зовсім не погано, — серйозно сказала художниця, похапливо розглядаючи малюнки. — Надто коли все це самоурою. Зовсім пристойні пейзажі. Кульгає, правда, рисунок, але помітна точка спостережливості, підкреслені деталі, оці ось сухі дерева просто таки добре виписані. Тільки чого воно у вас усе наперед виступає, страшно тісно на передньому плані? І через те не відчувається простору, ніби ліс ваш росте на горбу або на самісінькому обрії. Це неправильно, треба більше відчувати перспективу, а то помітно, що ви вириваєте речі і виносите їх неодмінно наперед.

Євтихій слухав її зауваження так, ніби в задушливу спеку пожадливо пив холодну воду. Ну да ж, виходить усе так просто. А я й сам помічав, що тут не все гаразд. Дерев

кожне само по собі ніби й так, як у природі, а на папері виглядають зовсім інакше. Значить, їх треба робити меншими, ті, що ззаду. Таки здорово розуміється ця рижа на картинах, у такої б повчитися, га?

Художниця тим часом говорила і говорила. Од графічних малюнків вона перейшла до акварелі. Тут їй подобався влучний добір фарб, видно, що товариш Шукайвода тонко відчуває тони, а це для художника головне.— Проте, орудує він ними, пробачте, ще невміло. Фарби находять одна на одну, часом вони кладуться дуже жирно, так, ніби розкрашено заздалегідь готову картину. Взагалі акварелі вам ще не вдаються, вони більше скидаються на проекти, знаєте, як ото архітектори малюють хату або якусь іншу будівлю, все в ній є, і фарбами розкрашена, а от мистецтва там немає. Отак і ви, випикуєте речі, а забуваєте про загальний тонус, освітлення, світлотіні, а це багато важить. Гляньте на ту он повітку, це ж її змалювано?— Євтихій кивнув головою на знак того, що повітка справді та.— Бачите, яка золота в неї західна стіна? І тінь од дерева на даху, і небо фіалкове. А вранці цей пейзаж зовсім інакше виглядатиме, вдень ще інакше. Французький художник Клод Моне малював одну скирту хліба уранці, опівдні, увечері, при місяці і в дощ. І хоч малював він її з одного місця, проте на картинах Моне ми бачимо справжні невеличкі поеми про цю скирту з зовсім різним звучанням. Та ж сама скирта в нього то велично горда, то сентиментально задумлива, то скорботна. Інше освітлення, і зовсім по-інакшому виглядає річ. Оцю інакшість і треба ловити на папір, бо без неї вийде малюнок, де будуть точно розмічені речі, якими вони є, а художнього твору з цього не вийде.

Переглянувши всі малюнки в альбомі, товаришка Копиток труснула густим волоссям, уже зовсім червоним на вечірньому сонці, і винувато посміхнулася.

— Я вам таких прикростей наговорила про ваші роботи, що ви мене ще й з двору виженете.

— Ні, що ви!— кинувся Євтихій, червоний од збудження.— Я б вас день і ніч слухав. Це ж саме те, що мені потрібно. А то гляне хтонебудь, похвалить, інший подивиться—скривиться, а чому і що, самі не розуміють. А тут все ясно, як на долоні... Та мені світ розкрився після ваших слів.

— Правда?—широко зраділа художниця.—Ну, то добре, якщо так. В тому, що ви самі помічаєте хиби малюнку, запорука вашого зростання. А тепер,— сказала вона офіційним тоном,— дозвольте подати вам кілька запитань.

— Будь ласка, скільки завгодно,—одказав Євтихій.— Починайте.

— Скільки вам років?

— Тридцять, одружений, православний...

— Що одружений — бачу, релігія не важна. Прошу відповідати тільки на конкретно поставлені питання, — жартівливо строго наказала товаришка Копиток, блискаючи смішливими очима. — Освіта?

— Вчився в п'ятій групі вищої початкової школи, а тоді порвалися материні чоботи...

— Мало... Коли почали малювати?

— Чотири місяці тому.

Євтихій згадав свої одвідини містечка і раптом зауважив, що це ж вона, та сама жінка, що сиділа в редакції, в кімнаті очкастого секретаря, і щось малювала. — Ну да, вона, а я думаю, де я її бачив?

— Не може бути, щоб тільки чотири місяці. Не повірю, хоч хай там що. Талант талантом, а щоб так малювати, треба мати практику, — рішуче сказала художниця. — Значить, ви малювали з дитинства.

— Пробував, — згадав Євтихій партизанські фарби і плакати в армії.

— Отож бачите, — переможно протягла художниця. — Я ж кажу, що так не може бути. Ну, і останнє запитання. Що ви читаете?

— Що попадеться, те й читаю. А загалом мало. Ну, „Позиції“ Кирила Іваненка читав, „Червоні поїзди“ Канченка, „Вечір“ Миrowsького, підручник шовківництва.

Євтихій з натугою згадував прочитані за останні роки книжки — їх було не більше десятка. З багатьох він забув не тільки зміст, а навіть назву. Таки дуже мало прочитано. А колись захльобувався в школі, всю бібліотеку перечитав і шкільну і вчитель Кіріванівського.

— Мало, — строго відзначила Ліда. — Це дуже погано, що ви мало читаете. Художник повинен знати всю класичну й сучасну літературу, вона збагачує його фантазію, збуджує творчу думку. Треба читати щодня, більше, ніж малювати навіть. До того ж є велика спеціальна література з питань мистецтва, її треба неодмінно знати. Неписьменних і малописьменних художників у наш час не може бути. Картини дивляться і розуміють культурні, грамотні люди. А картини повинні вчити. Неписьменний художник не може вчити письменного глядача...

— Куди вже нам, — розпачливо махнув рукою Євтихій. Його власні сумніви тепер були чітко сформульовані цією жінкою.

— Не куди нам, а вчитися треба, — починала обурюватися художниця, відчувши в розпачливому зауваженні Євтихія звичайне боягузтво перед труднощами. — От якби ви хотіли добрим ковалем бути, не бійсь, років десять училися б, а художником важче стати. Ви ще молодий, тільки вчитися. А талант у вас такий, що дай бог усякому.

Зачеплена за живе художниця різко картала інертність, що навіть за наших часів ще й досі іноді засмоктує талановитих людей, які могли б дати хіба ж такі картини, справжні шедеври мистецтва. Захопившись, вона говорила як доповідь, з посиланнями на політичні промови, державні завдання і відомі з повсякденної преси приклади.

— Годі тобі,—втрутилася вчителька.— Як на лекції. Темно вже, та й товаришеві Шукайводі певно працювати треба.

— А й справді,—похопилася художниця.— Тьху, от базіка. Вам треба було давно мене спинити, бо я як почну молоти, то й до ранку не перестану.

— Зате борошно добре виходить,—широ сказав Євтихій.— Ви знаєте, я од ваших слів вдвоє порозумнішав. Правду кажу.

— Ні, вже не перебільшуйте,—кокетливо засміялася художниця.— Без компліментів.— Вона підвелася з призьби.— Будемо йти, Нілочко.

— Ходім,—підвелася й учителька.— Засиділися...

— Почекайте,—згадав щось Євтихій.— Одну хвилину,—звернувся він до художниці.— Раз ви мене так розохотили, то я вам ще одну штуку покажу.

Євтихій швидко пішов у хату і повернувся з великим аркушем паперу.

— Подивіться ще й це...

Художниця взяла аркуш, мовчки подивилася зблизька, тоді поставила на призьбу й одійшла на кілька кроків.

— Брр, дюдя,—наїжачилась вчителька.— Що це таке?

Євтихій допитливо дивився на молоду художницю.

— Це чие?—зрештою запитала вона.

— Мое,—одказав Євтихій, не розуміючи запитання.

— Ні, хто малював, я питаю...

— Я, а то ж хто?—дивувався він ще більше.

Художниця недовіриливо на нього подивилася, а тоді знову втопила погляд в картину.

— Ну, знаєте, це здорово! Страшно, але здорово,—вимовила вона по паузі.— Це справжня містерія. Яка закінченість фарб і ліній. Справді, мороз по шкірі лізе. Як можна таке вигадати, не розумію.

Вона глянула на Євтихія, як на хворого.

— Це, скажу вам, містика якась.

— То мені приснилось,—ніяково посміхнувся Євтихій.— Горе в мене було велике, от воно і примарилось...

Він пішов виряджати своїх гостей аж до школи. Жінки йшли мовчки, чи то не маючи про що говорити, чи ще й досі під впливом Євтихієвої картини.

Тільки вже коло самої школи художниця, ніби прокинулася зі сну, струснула волоссям і коротко вимовила:

— Ну й ну...

Волосся її тепер було зовсім біле. Місяць лив на нього

молочне саяго, і жовтий цвіт кульбаби ніби ставав достиглим срібним пухом.

— Що ну? — перепитав Євтихій, не дочекавшись продовження фрази.

— Нічого, — ухилилась од відповіді жінка і, щось подумавши, сказала. — Ви завтра вільні? То приходьте за мною і підемо подивимось натуру ваших пейзажів. Добре?

— Добре, — зашарівся Євтихій, міцно стискуючи маленьку руку. І вже коли хотів її випустити, раптом відчув новий рвучкий потиск м'яких пальців, але затримати їх у своїх не встиг.

Срібноволоса жінка була вже за хвірткою і може десь од ганку гукала:

— То приходьте неодмінно.

— Прийду, — гукнув Євтихій і притьмом згадав Оксану. Пекуча фарба залила йому лице, як після невільного злочину, він глибше насунув на голову кашкет і швидко подався додому.

Оксана чистила на завтра картоплю, сиділа на маленькому стільчику коло порога і, коли Євтихій увійшов у хату, навіть головою не повела, ніби він нікуди й не ходив.

— Нічого не треба зробити? — запитав Євтихій. — Усе позачинено?

Оксана не відповіла.

РОЗДІЛ X

З сивих давен повелося в древньому роді Шукайвод давати старшим синам таке ім'я, що починалося б на літеру „Є“. Може існувало щодо цього якесь сімейне повір'я, легенда чи інший якийсь забобон, невідомо. До Євтихія вони не дійшли, так само як не знав він і того, хто перший з прапрадідів почав цю химерну традицію. Що він добре пам'ятав, так це те, що прадіда його звали Єрехтей Єлізарович, а діда Євмен Єрехтейович. Самого Євтихія по батькові кликали Єлісейович, отже давня традиція дійшла до нього у всій своїй наївній незайманості, і тільки він її поламав, назвавши першого сина Юрком. І хто знає, може саме через те й не судилося йому жити на білому світі? Сидячи теплими червневими ночами на свіжій могильці сина, Євтихій ладен був повірити у що завгодно, тільки б з'ясувати хоч будьчим наглу Юркову смерть.

Батько Євтихіїв Єлисей Шукайвода був із себе непоказний чоловік і чесний роботяга, яких багато скрізь і на селі, і в місті. Все своє недовге життя прагнув він якось вибитися в люди, завести власне господарство, стягтися на корову і обробляти батькові півтори десятини самому без клятого здавання в обробіток багатіям з половини, а то й за нещасні

три чверті. І були вже такі часи, що Єлисеєві починало здаватися, ніби він ось-ось вхопить бога за бороду і здійснить свої вікопомні бажання, але уїдливій дядько часто натягав віжки, обсмикував надто вже мрійливого злидаря, і горопашний чоловік знову йшов ристю пристяжною шкапою, а то й корінним у його куркульському господарстві. Припинила задущливе Єлисеєве борсання на хазяйських віжках війна 1914 року, вона ж припинила двома роками пізніше і все його страшне життя, залишивши молоду московку удовою та ще й з малим сином.

І як не поталанить людині в житті, то не поталанить і в смерті. Загинув Єлисей Шукайвода в безумних муках, захлинаючись власною кров'ю. Стояв він десь на позиціях на караулі, тиха ніч підморгувала йому мінливими зорями, нагадуючи Дніпро, стрімкі явори, Катерину, малого Євтихія. Вітер не дихав, мовчали позиції і з руського і з німецького боку — тиша стояла така, що чув солдат, як росте на його голові давно стрижене волосся. І в цій тиші млосно заскімила випадкова куля з ворожої, а може й з нашої сторони, вона стукнула Єлисеєві в підсумок з патронами на солдатському ремені, і страшний вибух оглушив небораку, вирвавши йому худий живіт.

Вже другого дня після безглуздої смерті солдата на місці вибуху знайшли товариші нову Єлисеєву фотокартку — бравий вояка стояв з смертною нудьгою в погляді, проте задьористо заломивши сиву шапку-затяганку з трикольоровою кокардою, лише чоботи на ногах невідомо які, одірвали солдатів не тільки живота в житті, а й ноги на фотокартці, дбайливо підретушовані спритним фотографом із галицького містечка. Упізнали товариші Єлисея Шукайводу і одіслали портрет на далеку Україну, на тихі води, на ясні зорі — хай тішаться дружина й син — їхній хазяїн загинув смертю хоробрих.

Такий короткий літопис життя батька нашого героя. Трохи веселіше прожив свої сімдесят років Євтихій дід Євмен Єрехтеєвич. Пройшли його літа на перехресті чотирьох доріг — два шляхи лягли повз його кузню у повітові міста, а два — у жваві ярмаркові села. Був дід Євмен коваль, кузню свою немудру збудував за селом на шляху, щоб більший прибуток мати — тракт іздовий, в кого вісь зламається на возі, а в кого кінь розкується, от воно й заробіток ковалеві. А там ще одна стаття прибутку появилася у Євмена Єрехтеєвича, і хоч була вона цілком секретна, проте зиску давала чи не більше, як сама кузня.

Завісилася у селі дівка, ославлена писарем, і, як водиться, треба було поховати самогубцю на перехресті чотирьох

доріг. А як іншого перехрестя близько села не було, то й поховали дівку коло Євменової кузні, забивши в могилу спочатку осикового пакола, а як строк вийшов, то й дубового хреста. І хто не йшов, хто не їхав повз цього хреста, завжди клав щось на могилку самогубці — чи то хліба кусок, чи копійку, а багатші то й більше, — так уже заведено з віків, — хоч шонебудь поклади, бо інакше добра не буде. І траплялися такі баби, що, не маючи чого на могилку кинути, одривали од сорочки рукава і залишали мертвій дівці і живому діду Євменові, отак і йшли своєю дорогою з однією рукою геть чисто голою, а другою, як і належить, одягнутою в рукав.

Так і жив дід Євмен, черпаючи прибутки з двох джерел. Кузня і могила самогубці не сито, але й не голодно годували його самого і велику сім'ю на селі. Та додивився і тут багатий дядько, поставив поруч вбогого Євменового ковадла справжню кузню-фабрику з найманими ковалями, вони брали дешевше і робили краще за підсліпуватого дідка — довелося йому згортатися, переходити цілком на утримання покійниці, але й воно тікало з рук, народ поїхав шляхами новий, менше вірити в забобони став, і вже багато було таких, що й не озиралися на скошений дубовий хрест.

Помер дід Євмен проте тихо й спокійно в рясному колі голодних дітей. На сімдесят першому році став він дуже слабнути, ноги переставали служити, весь час сльозилися очі, і зовсім заклало вуха. Він лежав день і ніч на погребі, дивився в мідливе небо і чекав смерті з дня на день. Якось прийшов до нього молодший син Єлисей, якраз у тому році, коли почалася війна — старий протер очі, упізнав його, гикнув і бадьоро сказав: — Бачиш, гикаю. Значить, сьогодні не вмиру.

І не встиг йому щось одказати син, як він, глибоко зітхнувши, бездиханний упав на зорослу бур'яном землю.

Проте, найцікавіший мабуть із Євтихіївих предків був його прадід Єрехтей Єлізарович Шукайвода, або Шукайводка, як дражнили його сучасники, недарма про нього так часто згадує дід Лаврентій ще й зараз, надто в зв'язку з новою Євтихіївою пристрасстю.

Звали Єрехтея Шукайводкою через те, що для справжнього Шукайводи не вийшов він зростом — дуже вже малий був, — переказують, що в роки найбільшого свого мужського розквіту мав він вишину не більшу середнього зросту дванадцятирічного хлопчика. Через те його й кликали в зменшеній формі ще з дитинства, а коли він дійшов кваліфікації та дорослого віку і почав смертно пиячити, ця назва закріпилася на все життя, бо іншого, крім „водки“, Єрехтей нічого не шукав і не питав.

Мав Єрехтей Єлізарович до свого малого зросту великого носа, того самого, що про нього казано „ніс для празника ріс, а він його в будень носить“, та великий талант до малювання. Може збудив цей нахил те, що все своє вільне од горілки життя він проводив з фарбами—був Єрехтей з дитинства маляр,—як будували в Добровиці церкву та як злигався він з малярами, то так і промалював усе своє життя. Скільки парканів, скільки дахів перемалював Єрехтей за своє життя! Аби поставити всі ці паркани в ряд, то тяглися б вони може до самої Іспанії, а дахами, зібравши до купи, можна було б накрити чи не цілу Сербію, он як!

Дід Єрехтей був схильний до узагальнень і завжди прикидав у голові колосальними мірилами, мабуть відштовхуючись од протилежного—свого карликового зросту. Не рахував він тільки випитої горілки, бо від найповерховішого прикидання на нього сунула така злива цього зела, що він не витримував і біг у шинок.

І хто бачив його в ці хвилини, той по великому червонястому носові і блискучих гарячкових очах бачив, що Шукайводка вже шукає водку.

Та не тільки парканами і дахами обмежувалася творча діяльність маляра Єрехтея Єлізаровича. Чимало носів, борід, вус і очей підвів він церковним святим з дозволу і прямої вказівки старшого богомаза. Маленький Шукайводка мав великий смак до фарб, бистре око й тверду руку—без циркуля він одним помахом виводив найрівніше коло, без лінійки—найстрункішу лінію. І може саме це викликало до нього загальну повагу сучасників. Не зважаючи на кумедну його зовнішність—і не може, а саме через це—боялись образити його не тільки ділом, а й словом, бо вже другого дня кривдник красувався у найлюднішому місці на стіні чи на паркані в найнепрстойнішій позі, намальований товстим столярним олівцем. Малював Єрехтей з разючою схожістю, він влучно підмічав саме такі деталі обличчя, які одразу виказували його власника, і мала дитина, глянувши на малюнок, одразу вгадувала оригінал.

Великий талант полегшив малому малярові життя. Він же, помножений на горілку, завдав йому і великого горя.

Якось у шинку зайшла мова за царя й за царицю. Кожне село мало свого брехунця, який напідпитку марив знатними полюбовницями, графінями, князівнами і царицями, був він і в Добровиці, через те в шинку часто відмінялося височайше ім'я та й не тільки з цього приводу.

Цього разу брехунець почав розповідати про те, як він їздив у Крим—чумакував ще з батьком—і десь коло Кривого Рога зустрів царський поїзд. Для більшої ймовірності п'явенький оповідач згадував справжні назви сіл і містечок, і це гіпнотизувало немудрих слухачів, вони з охотою вірили

в сласті розповіді, хоч, протверезившись, і озиралися на урядника, коли той світив на селі ситою потилицею.

— Да, так від'їхали ми цабе, даємо дорогу поїздові,— веде своєї оповідач,— аж в одній кареті розчиняється вікно, цариця кличе мене до себе... Я, звісно, підтяг пояс...

Брехунець зробив паузу, смакуючи свою уяву і ту тишу, яка настала під шинком, і тільки хотів був продовжувати оповідання далі, як Єрехтей Шукайводка не витримав.

— Брешеш!— крикнув він, схопившись на весь свій маленький зріст.— Брешеш, як поганий пес. Минулого року казав, що покоївка поклікала в карету, а це вже цариця!

— Та нехай бреше. Хіба тобі не все одно?— загукали нетерплячі голоси.— Аби цікаво було слухати.

— Ні, не можу я брехню чути,— запалився маляр.— Аби хоч казав у одно. А то ж щоразу інакше...

Він аж почервонів увесь, а кінчик довгого носа пломенів, як пізніше розпечений вухналь на ковадлі горопашного сина.

— От я так бачив царя,— раптом заявив він, гордо випроставши вузькі груди.

П'яний гурт не витримав такого жарту і вибухнув розгостим реготом. Надто вже смішним здавався цей малюк—Єрехтей у своєму півнячому захваті.

— Туди з таким носом не пускають,— зневажливо зауважив брехунець, ображений, що його перебили в найцікавішому місці.

— Та й куций ти дуже.

— А от і був!— тонким голосом заверещав маляр.— І мед пиво з царем-батюшкою пив, да. І зньомка в мене є та, де я й цар за одним столом. От!

Зрештою стомлені реготом чоловіки стихли. Єрехтей розповів, що коли він фарбував у Петербурзі собор, то зайшов цар Миколай перший і, побачивши, як він добре намалював Миколая угодника, запросив його до себе снідати. Та ще й німця поклікав з такою коробкою, щоб зняв усе це на карточку. І карточка ця є в Єрехтея—хочете, так завтра принесу.

Другого дня Шукайвода карточку таки приніс. За столом на малюнку сидів він сам, Єрехтей, маленький з довгим потворним носом. Для того, щоб було ймовірніше, він вирішив себе не шкодувати. В обнімку з ним сидів Миколай перший, великий, з нахабним лицем і тоненькими вусиками, підкрученими догори. Єрехтей дбайливо змалював царя з портрета на календарі, але там не було царського палацу й обстанови, і вбога фантазія маляра посадила імператора за простий дерев'яний стіл у простій селянській хаті.

Проте картина мала успіх і пішла по руках. Знайшлися такі навіть, що й справді повірили, ніби Єрехтей Шукайводка з царем за одним столом сидів та ще й обнімався, і слава

його росла — хіба мало де маляріві бувати доводиться, може й справді до царських покоїв достукався?

Та достукалася карточка до урядника, а звідти до станового, і погнали Єрехтея за образу його імператорської величності в холодну тюрюгу.

Одначе смертний кінець йому там прийняти не судилося. Місяців через шість його з тюрми випустили, і він, як і раніше, впереміш із пияцтвом мазав фарбою паркани, двері, а найбільше церкви. В церкві, а не в тюрмі, як тепер переказують, і спігкала його смерть. На добромu підпитку Єрехтей фарбував церковну баню у найнебесніший колір, і якось уже так воно вийшло, ніби й прив'язаний був, а оступився, і полетіла важка душа його на небо, а легке тіло вниз.

Така генеалогія Євтихієвого роду до п'ятого коліна. А що там далі творилося, невідомо навіть дідові Лаврентію, а він же знає все як по писаному, довгі сторінки літ лежать перед ним, але й ці сторінки, як і все на світі, мають свої початки і кінці.

РОЗДІЛ XI

У неділю, коли на полі немає гарячої роботи, на селі обідають рано, десь так годині об одинадцятій, а то й о десятій. День вихідний, то треба поспати довше, відпочити, а тоді вже одразу пообідати та й іти, куди треба, хоч і на цілий день, чи то в сільраду, чи в контору колгоспу, а то й так у кооператив новини послухати, себе показати і людей побачити, бо за цілий тиждень на роботі тільки з своїми бригадниками й зустрічаєшся, а коли приятель в іншій працює, то й жди неділі або загальнобригадних зборів, бо поля в колгоспі скільки оком сягнеш, одна бригада тут працює, а друга за добрих десять верст, де там зустрінешся, хіба що випадково здибаєшся десь на стежках.

Та хоч день і був вихідний, проте Євтихій прокинувся на світанні — треба надолужити прогуляне вчора через несподіваних гостей, спокутувати провину перед дружиною. Коли Оксана прийшла до корови з дійницею, він уже кінчав вичищати загороду. Розкопирсаний вилами гній курів сизим димом, що круто звивався вгору. Ранок стояв тихий, як озерна вода, легкий морозець лелів на шпориші двору, танув на плетений стіні кошари, бузкове небо було безхмарне, тільки низьке сонце струмилося над лісом крізь рожеві окуляри димної мли, обіцяючи паркий день.

Після легкої вчорашньої сварки Оксана ще й сьогодні була мовчазна та невдоволена, увійшла в кошару, не сказала нічого Євтихію, сама одпустила кучеряву і, коли підросле теля рвучко шарпнулося з рук, люто вдарила його вірьовкою, може вперше за все життя, бо теля, тицьнувши кілька разів